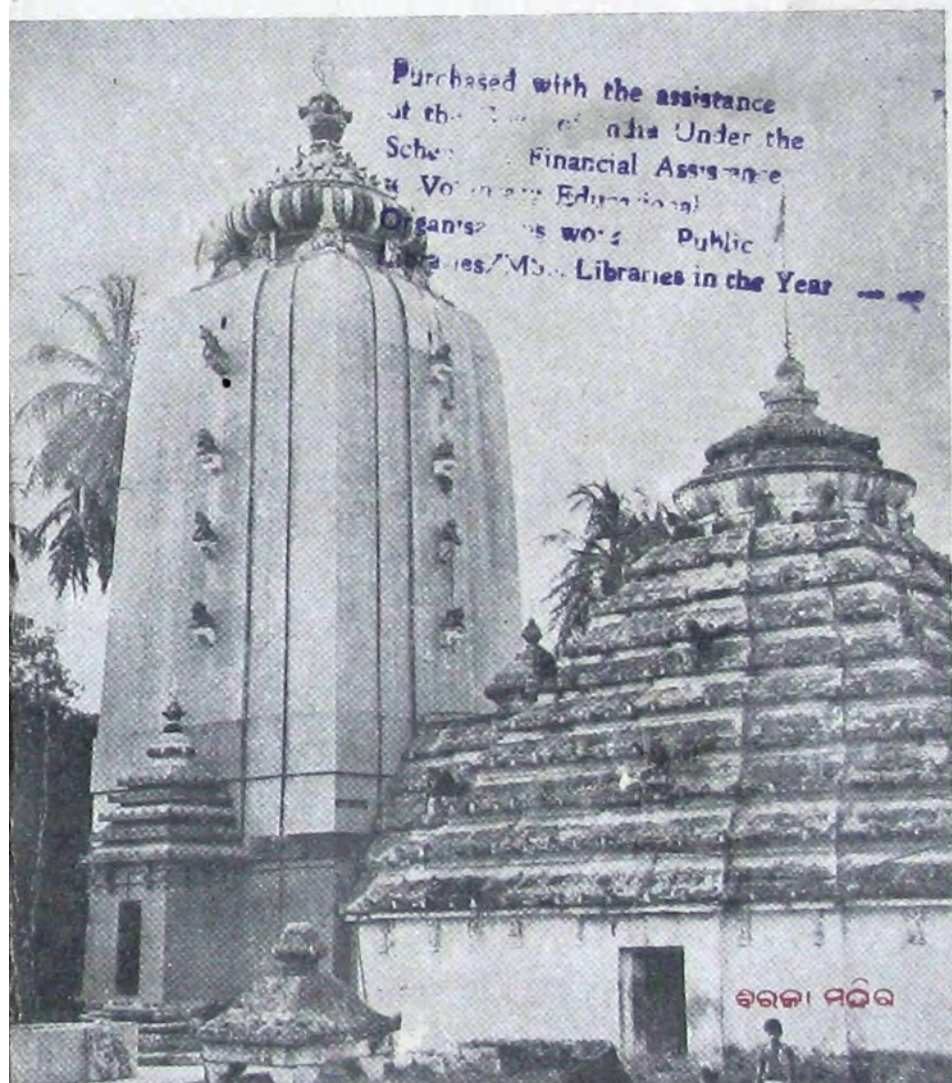

ବରକା ବକ୍ସ୍‌ତାମାଳା : ୧

ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି ଓ

ଇତିହାସରେ ଯାଜପୁର

ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ

ନରସିଂହ ଚଉଧୁରୀ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ମୁଖପତ୍ର
ଜିଜ୍ଞାସାର ବିଶେଷ ସଂଖ୍ୟା

ବିରଜା ବକ୍ସତାମାଳା—୧ (୧୯୭୩)

ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି ଓ ଇତିହାସରେ ଯାଜପୁର

ବକ୍ତା : ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ
ଉଦ୍‌ଘାଟକ : ପ୍ରଫେସର ବଧୂଭୂଷଣ ଦାସ

ଜିଜ୍ଞାସା

(ନରସିଂହ ଚଉଧୁରୀ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ମୁଖପତ୍ର)

ବିଶେଷ ସଂଖ୍ୟା-୧୯୭୩

ସୂଚୀ

୧ । ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଅଭିଭାଷଣ :	ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ରାଜେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରସାଦ ଦାସ	୧
	ଅଧ୍ୟକ୍ଷ, ନରସିଂହ ଚଉଧୁରୀ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ଯାଜପୁର	
୨ । ଉଦଘାଟନ ଅଭିଭାଷଣ :	ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ବିଧୁଭୂଷଣ ଦାସ	୪
	ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ, ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ, ଓଡ଼ିଶା	
୩ । ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ : ଭୌଗୋଳିକ ବିବରଣ ଓ ପ୍ରାଚୀନତମ ସାମ୍ବୃଦ୍ଧିକ ଇତିହାସ	ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ	୧୩
୪ । ବିରଜା ମଣ୍ଡଳର ପୁରାଣୋତ୍ତର ପ୍ରଗତି ସାମ୍ବୃଦ୍ଧିକ ଓ ରାଜନୈତିକ ଇତିହାସ	” ” ”	୨୮
୫ । ବିରଜା ମଣ୍ଡଳର କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ	” ” ”	୪୩
୬ । ପରିଶିଷ୍ଟ :		
(କ) ଦ୍ଵିତୀୟ ବିରଜା ବକ୍ସତାମାଳାର ପରିଚାଳନା ସମିତି		୫୭
(ଖ) ବକ୍ସା ପରିଚୟ		୫୭
(ଗ) ବାର୍ଷିକ ବିରଜା ବକ୍ସତାମାଳାର ନିୟମାବଳୀ		୫୯
(ଘ) ଚିତ୍ର :		
ନଂ ୧ : ଶୁଭପ୍ରସ୍ତୁତି		
ନଂ ୨ : ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ ମୂର୍ତ୍ତି		
ନଂ ୩ : ବରାହ ମନ୍ଦିର		
ନଂ ୪ : ବାରାହ ମୂର୍ତ୍ତି		
ନଂ ୫ : ସିଦ୍ଧେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର		
ନଂ ୬ : ହିଲୋଚନେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର		
ନଂ ୭ : ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି		
ନଂ ୮ : ରାମୁଣ୍ଡା ମୂର୍ତ୍ତି		
ନଂ ୯ : ଜୁମା ମସଜିଦ୍ (ସମ୍ବଲପୁର ଜିଲ୍ଲା)		
ନଂ ୧୦ : ଜୁମା ମସଜିଦ୍ (ପଶ୍ଚିମବଙ୍ଗ ଜିଲ୍ଲା)		

୧- ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଅଭିଭାଷଣ *

ମୋର ପରମ ପୁରୁଷଙ୍କୁ ଗୁରୁଦେବ ଅଧ୍ୟାପକ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ଅଧ୍ୟାପକ ବିଧୁଭୂଷଣ ଦାସ ଏବଂ ଏ ଶ୍ରଦ୍ଧାସନ୍ଧ୍ୟାର ନିମନ୍ତ୍ରିତ ଅତିଥିବୃନ୍ଦ ଓ ମୋ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ପ୍ରିୟ ଗୁପ୍ତଗୁପ୍ତି ଗଣ,

ଜୀବନର ଏକ ଗୌରବମୟ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଆଜି ମୁଁ ଏଠି ଆପଣମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଛୁଡ଼ାହୋଇଛି । ମୁଁ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଛି—ମୋ ଅନୁଷ୍ଠାନର ଗୁପ୍ତଗୁପ୍ତିମାନେ; ଆମେ ସମାଜ ପାଖରେ, ଦେଶ ପାଖରେ ଓ ଇତିହାସ ପାଖରେ ଆମର ର୍ଣ ସ୍ୱୀକାର କରିବାରେ ପରାନ୍ତୁଷ୍ଟ ନୋହୁଁ । ଆମେ ଏକଥା ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରୁ ଯେ ଯେଉଁ ଦାପଟି ପ୍ରକୃଳିତ ହୋଇଛି; କେବଳ ସେହି ପ୍ରକୃଳିତ ଦାପରୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ଦାପ ପ୍ରକୃଳିତ ହୋଇପାରିବ । ଏଇ ଉଭୟ ବିଶ୍ୱାସରୁ ଆଜିର ଏ ସନ୍ଧ୍ୟାର ଜନ୍ମ ।

ଓଡ଼ିଶାର ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରସାର ଓ ବିକାଶ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିଦ୍ୟାଳୟ ଓ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ମାନଙ୍କରେ ଏବଂ ବିଦ୍ୟାଭବନର ପରିସର ବାହାରେ ମଧ୍ୟ ଫାସ୍ତୁତିକ ଉତ୍ସବମାନ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେବାରେ ଲାଗିଛି । ଅନେକଠି ଏହି ଉତ୍ସବଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ଆରାଧନାରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହେଉଛି । ବହୁକ୍ଷେତ୍ରରେ ସାଥୀକ ବହୁତା ବା ଅଲୋଚନା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ୱାରା ଆମ ରାଜ୍ୟର ଫାସ୍ତୁତିକ ଜୀବନ ଗଭୀର ବା ବ୍ୟାପକ ଭାବେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ପାରୁନାହିଁ । “ବରଜା ବହୁତାମାଳା” ଶୀର୍ଷକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଆମେ ଆରମ୍ଭ କରିଛୁ ଏଇ ବିଶ୍ୱାସରେ ଯେ, ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ପରିସର ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ନିତିଦିନିଆ ବା ନିତିବର୍ଷିଆ ବା ସବୁ ବର୍ଷିଆ କାର୍ଯ୍ୟମାନ ସମ୍ପାଦିତ ହେଉଛି ସେଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଡାକବାଜି ଯନ୍ତ୍ର ମାଧ୍ୟମରେ ଶବ୍ଦତରଙ୍ଗ ବାୟୁମଣ୍ଡଳରେ ନିଷ୍ପିନ୍ନ ହୋଇଗଲାପରି ମିଳେଇ ନଯାଇ, ଆମ ଉତ୍ତର-ପୁରୁଷଙ୍କ ପାଇଁ କିଛି ରଖିଯାଉ— ଯାହାଫଳରେ ଆମର ଏ ନିଶ୍ଚରତା ପୁଣ୍ୟତୋୟା ବୈତରଣୀର ଏ ଶାଶ୍ୱତ ସଙ୍ଗୀତ (“ସ୍ୱରର ଭଙ୍ଗରୁ ବଳାସକୁ ହସି / ଧବଳ ଫେନ ନିବହେ / ଯା ଶାଶ୍ୱତ ସ୍ରୋତ ଶାଶ୍ୱତ ଶବ୍ଦକୁ / ଶାଶ୍ୱତ ସିନ୍ଧୁକୁ ବହେ”—ରାଧାନାଥ)—ର ସହିତ ନିଜର ସାମାନ୍ୟ ସ୍ୱର ମିଶାଇବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବ । ଏହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ ଆମର ଫାସ୍ତୁତିକ ସମ୍ପ୍ରତି ଗୁଡ଼ିକର ସୀମିତ ସମ୍ବଳ ସତ୍ତ୍ୱେ ବି ଆମେ ଯଦି ଗଭୀର ଦୂରଦୃଷ୍ଟି ରଖି କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ

* ଶ୍ରୀ ରାଜେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରସାଦ ଦାସ, ଅଧ୍ୟକ୍ଷ, ଏଲ୍. ପି. କଲେଜ, ଯାଜପୁର ଫେବୃୟାରୀ ୧୯୫୯, ଉତ୍କଳଶିକ୍ଷା ତେନ୍ତୁଳା, ସନ୍ଧ୍ୟା ସାତ ।

ଅଗ୍ରସର ହେଉ; ଆମ ବକ୍ତୃତା ବା ଆଲୋଚନାକୁ ପୁସ୍ତକ ବା ସଙ୍କଳନ ଆକାରରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ସମର୍ଥହେଉ, ତାହେଲେ ସାମ୍ବୃତ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଗୁଡ଼ିକ ଅଧିକ ଫଳପ୍ରସ୍ତ ହୋଇପାରିବ; ଏହି ଅସ୍ଥାବସ୍ଥିତି ଆମେ ଆମର ଉଦ୍ୟମ ଅବ୍ୟାହତ ରଖିବୁ ।

ଅଧ୍ୟାପକ ବ୍ୟବସ୍ଥାସ୍ଥାପନ ଦାସ ଅପେକ୍ଷାର ଅତି ପ୍ରିୟ ଓ ଏକାନ୍ତ ଆପଣାର । ଅଧ୍ୟାପକ ଦାସ ଓ ଅଧ୍ୟାପକ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଉଭୟେ ନିଜ ନିଜର ସ୍ୱଳ୍ପ ସମୟରେ କେବଳ ଉତ୍କଳର ନୁହେଁ, ଭାରତର ବୌଦ୍ଧିକ ଜଗତରେ ନିଜକୁ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିପାରିଛନ୍ତି । ମୋର ପରମ ସୌଭାଗ୍ୟ ଯେ ଏକ ସମୟରେ ଉଭୟଙ୍କୁ କେବଳ ଶିକ୍ଷା କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୁହେଁ ଘାଣ୍ଟା କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଗୁରୁରୂପେ ପାଇପାରିବୁ । ସାହିତ୍ୟର ଗ୍ରନ୍ଥ ଏବଂ ଅଧ୍ୟାପକ ହସାବରେ ଏ ଦେଶର ସମ୍ବୃଦ୍ଧି ଚିହ୍ନିବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ବିଦଗ୍ଧ ମନ ଆବଶ୍ୟକ ତାହା ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱର ଅଳ୍ପ କେତେଜଣଙ୍କର ଆଏ । ମୋର ଗର୍ବ ଏବଂ ଗୌରବ ଯେ ଅଧ୍ୟାପକ ଦାସଙ୍କର ସେ ମନ ଅଛି । ସମ୍ବୃଦ୍ଧି କଣ ସେ ଭଲକରି ଜାଣନ୍ତି । ସମ୍ବୃଦ୍ଧିର ବିକାଶ ଓ ଅଭିବୃଦ୍ଧି କିପରି ହୁଏ ତାହା ତାଙ୍କୁ ବେଶ୍ ମାଲୁମ । ମୋର ବିଶ୍ୱାସ; ଆଜି ତାଙ୍କ ଉଦ୍‌ଘାଟନ ଭାଷଣରୁ ଆମେ ସେ ବିଦଗ୍ଧ ମନର ପ୍ରକୃତ ପରିଚୟ ପାଇବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବା । ଅଧ୍ୟାପକ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଭାରତୀୟ ଐତିହାସିକ ଓ ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜଣେ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବ୍ୟକ୍ତି । ଭାରତୀୟ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱର ଇତିହାସ ଶହେ ବର୍ଷରୁ ସାମାନ୍ୟ ଅଧିକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆମ ଦେଶର ଅନେକ ଲୋକ ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ଏବେ ବି ସଠିକ୍ ଜାଣନ୍ତିନି । ଆମେ ଯେତେବେଳେ ଇତିହାସ ଖୋଜୁ ତଥମେ ପୋଥିର ସନ୍ଧାନ କରୁ । ଏକଥା ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ଯେ ମଣିଷ ବହୁ କମ ଦିନ ହେଲେ ଲେଖି ଜାଣିବୁ । ଯେତେବେଳେ ଲେଖା ନଥିଲା ସେତେବେଳେ ମଣିଷ-ଥିଲା; ତାର ସମାଜ, ସଭ୍ୟତା ଓ ସମ୍ବୃଦ୍ଧି ମଧ୍ୟ ବିକାଶ ହେଉଥିଲା । ସେଇ ଅଲିଖିତ ଯୁଗର ଧୂସାରବେଶମାନଙ୍କରୁ ହାଣ୍ଡି ଖପରା, ଭଙ୍ଗାଘର ଓ କଳଙ୍କ ଲଗା ହାତହାତୀର ଏପରିକି ବନସୀକଣ୍ଡାର ସାହାଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ନିଏ । ଭାରତର ବୌଦ୍ଧିକ ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶ୍ରୀ ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କର ଜାଣି ଚିରସ୍ମରଣୀୟ ହୋଇ ରହିବ । ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ବିଭିନ୍ନ ପୁରୀର ମାଟି ବାସନକୁ ଚିହ୍ନି ଯେଉଁସବୁ ନାଁ ଦେଇଛନ୍ତି, ସେ ସବୁ ଭାରତୀୟ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱବିଦମାନେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ମୋର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱାସ; ଯେତେଦିନ ଯାଏ ଭାରତରେ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ପଢ଼ା ଚାଲୁଥିବ ଡକ୍ଟର ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କର ପ୍ରଦତ୍ତ ନାମ ସେତେଦିନ ଯାଏ ରହିଥିବ । କେବଳ ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୁହେଁ, ଲିଖିତ ପୁରୀର ଇତିହାସରେ ମଧ୍ୟ ଡକ୍ଟର ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କର ପ୍ରଗତି ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ରହିବୁ । ସାହିତ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ପ୍ରବେଶ ଗଭୀର । ‘ବରଜା ବକ୍ତୃତାମାଳା’ର ଶ୍ରବଣସ୍ଥ ଦିବସରେ ଡକ୍ଟର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ନିଜର ବହୁ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅନୁବନ୍ଧ ସତ୍ତ୍ୱେ ମୋ ଅନୁଷ୍ଠାନର ନିମନ୍ତ୍ରଣ ସାଦରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବାରୁ ମୁଁ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ କୃତଜ୍ଞ ।

ଉତ୍ସବରେ ସଫଳତା ନମନ୍ତେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସହଯୋଗ ଓ ସହାନୁଭୂତି ଦେଖାଇ ଏ ଅନୁଷ୍ଠାନର ଯେଉଁ ଶୁଭେଚ୍ଛୁ ଅତିଥିମାନେ ଆଜି ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଏଠାରେ ସମବେତ ହୋଇଛନ୍ତି, ମୁଁ ସେମାନଙ୍କୁ ସ୍ବାଗତ ସମ୍ବର୍ଦ୍ଧନା ଜଣାଉଛି ।

ପରିଶେଷରେ ମୋର ଆଶା ଓ ବିଶ୍ବାସ; କାଳକ୍ରମେ ବିରଜା ବହୁତାମାଳା ଓ ନରସିଂହ ଚଉଧୁରୀ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ଓଡ଼ିଶାର ସାମ୍ବିତନ ଓ ବୌଦ୍ଧିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପୁସ୍ତକସ୍ଥିତ ହୋଇ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ଓ ସାମ୍ବିତନ ସଂସ୍ଥାମାନଙ୍କୁ ସାମାନ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ନୂତନ ଦିଗ୍ଦର୍ଶନ ଦେଖାଇବାରେ ସହାୟକ ହେବ ।

□ □ □

୨. ଉଦ୍‌ଘାଟନ ଅଭିଭାଷଣ *

ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ମହାଶୟ, ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ଦାକ୍ଷିତ, ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ନରସିଂହ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର କଲେଜର ଗ୍ରନ୍ଥକୃତ, ଅଧ୍ୟାପକବୃନ୍ଦ ଓ ଉଦ୍‌ଘାଟକ,

ଆଜି ଏଇ କଲେଜର ପରଦର୍ଶକ ହିସାବରେ ଆସି ଏଇ ଶୁଭ ଉତ୍ସବରେ ଯୋଗଦାନ କରିପାରିଥିବାରୁ ମୁଁ ନିଜକୁ ଗୌରବାନ୍ୱିତ ମନେକରୁଛି ଏବଂ ମୋର ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଶ୍ରୀମଦ୍ରାମାୟା ଦାସଙ୍କ ନିକଟରେ ମୋର କୃତଜ୍ଞତା ପ୍ରକାଶ କରୁଛି । ସେ ମୋ ବିଷୟରେ ଯାହା କହିଛନ୍ତି ସେଥିରେ ତାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥ ହିସାବରେ ମୋ ପ୍ରତି ଯେଉଁ ସ୍ନେହ, ଶ୍ରଦ୍ଧା ଏବଂ ଭକ୍ତି ଅଛି ତାହାର ପ୍ରକାଶ ଦ୍ୱାରା ସେ ଅଭିଭୂତ ହୋଇ ପଡ଼ିଛନ୍ତି ଏବଂ ବାହ୍ୟର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏଇଟା ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଗୁରୁ ଭିତରେ ଯେଉଁ ସମ୍ପର୍କ ତା'ର ସ୍ପଷ୍ଟ ସ୍ୱାସର ଏବଂ ଏଇ ଭାରତବର୍ଷର ଯେଉଁ ଐତିହ୍ୟ ଓ ପରମ୍ପରା ଉପରେ ଏଇ ସମ୍ପର୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସେଇ ସମ୍ପର୍କକୁ ସେ ସୂଚିତ କରିଛନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ମୁଁ ତାଙ୍କ ପାଖରେ ଆଉଥରେ କୃତଜ୍ଞତା ପ୍ରକାଶ କରୁଛି ।

ଅଧ୍ୟାପକ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଜ୍ଞାନ ଏବଂ ଭାରତର ଇତିହାସକୁ ତାଙ୍କର ଯେଉଁ ଅବଦାନ ରହିଛି ତାହା ଅବିସ୍ମରଣୀୟ । ସେ ଆଜି ତାଙ୍କର ଏଇଠି ମୁଖ୍ୟ ବକ୍ତୃତା ଦେବାର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ରହିଛି । ସେଥିପାଇଁ ମୁଁ ଆପଣଙ୍କର ବେଶି ସମୟ ନେବନି । ତେବେ ଉଦ୍‌ଘାଟକ ହିସାବରେ ମୁଁ ପ୍ରଥମେ ଏଇ ଆୟୋଜନର ଉଦ୍ଦ୍ୟୋଗମାନଙ୍କର ଅକୃଣ୍ଣ ପ୍ରଶଂସା କରୁଛି; କାରଣ ଆଜି ଆମର ଭାରତବର୍ଷ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ଏଇ ଯେଉଁ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ରହିଛନ୍ତି ସେମାନେ ବିଭିନ୍ନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲିପ୍ତ ରହିଛନ୍ତି ମାତ୍ର ସେମାନଙ୍କର ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଯେ ଆମର ଦେଶ ଓ ଜାତି ପ୍ରତି ସବୁବେଳେ ସହାୟକ ହେବ ଏଥିରେ ମୋର କିଛି ସନ୍ଦେହ ଅଛି । ସେଥିଯୋଗୁଁ ଏଠାରେ ଏହିପରି ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଉଛି, ଏପରି ଗୋଟିଏ ବକ୍ତୃତାମାଳାର ଆୟୋଜନ କରାଯାଉଛି—ଯାହା ଆମର ଏଇ ଗ୍ରନ୍ଥ ସମାଜକୁ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ କରିବ, ତାକୁ ପ୍ରେରଣା ଯୋଗାଇବ । ଏ ପ୍ରକାର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ସର୍ବଥା ଆଦରଣୀୟ । ବିରଜା ବକ୍ତୃତାମାଳାରେ ଅଧ୍ୟାପକ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଆପଣମାନଙ୍କୁ ଯାଜପୁରର ଯେଉଁ ଐତିହ୍ୟ, ତା'ର ସମ୍ବୃଦ୍ଧି, ତା'ର ଯେଉଁ ପରମ୍ପରା ରହିଛି ସେ ବିଷୟରେ କହିବେ । ମୋର ବକ୍ତବ୍ୟ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର । ସେ ଯାହା କହିବେ, ତାହାର ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ପୃଷ୍ଠଭୂମି

-
- * ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ବିଧୁକ୍ଷଣ ଦାସ, ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ । ଫେବୃଆରୀ ତିନି, ଉଣେଇଶଶହ ତେନ୍ତ୍ରଶ, ସନ୍ଧ୍ୟା ସାତ ।

ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିବ । ସେଥିରେ ମୁଁ କେତେଦୂର ସଫଳ ହେବି ମୁଁ ଜାଣିନାହିଁ, ଯଦି ନ ହୋଇପାରେ ସେଥିପାଇଁ ମତେ କ୍ଷମା ଦେବେ ।

ଆଜି ସଂସ୍କୃତି କହିଲେ ଆମେ କ'ଣ ବୁଝୁ, ସେ ବିଷୟରେ ଦ୍ଵିପଦ ନିଜକୁ ସବୁବେଳେ ଆମେ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରୁନାହିଁ କିମ୍ବା ଯେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ପଚାରିବା ଆମର ସାଧାରଣତଃ ଗୋଟିଏ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଧାରଣା ରହୁଛି । ସଂସ୍କୃତି କହିଲେ ଦ୍ଵିପଦ ବୁଝୁନାଚ, ଗୀତ ଏପରି କିଛି କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ, ଯାହାକୁ ଆଜିକାଲି ସାଧାରଣତଃ ସଂସ୍କୃତିକ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରାଯାଉଛି; କିନ୍ତୁ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ହଠାତ୍ ଦିନେ ଏହିପରି ଗୋଟିଏ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ଆୟୋଜନ କରିବାର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିଟା ଗୋଟାଏ ଦିନରେ ଆସି କାହା ପାଖେ ରହେନାହିଁ କିମ୍ବା ଗୋଟାଏ ଦିନପରେ ତାହା ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ ।

ସଂସ୍କୃତି ଜୀବନର ଗୋଟିଏ ଉତ୍ସ ଏବଂ ଜନ୍ମଠାରୁ ମୃତ୍ୟୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଂସ୍କୃତିର ଏହି ଉତ୍ସ ପ୍ରବାହିତ । ତାକୁ କେହି ବାହାରେ ପ୍ରକାଶ କରିପାରନ୍ତି କେହିଅବା ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ରଖି-ପାରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରଥମେ ମଣିଷର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ଗୋଷ୍ଠୀ ଭିତରକୁ, ଗୋଷ୍ଠୀରୁ ସମାଜ ଭିତରକୁ, ସମାଜରୁ ଦେଶ ଭିତରକୁ, ଦେଶରୁ ପୃଥିବୀ ଭିତରକୁ ବହୁଯାଏ କିମ୍ବା ଅନ୍ୟଦିଗରୁ ମଧ୍ୟ ସାରା ପୃଥିବୀରୁ ଯେଉଁ ସଂସ୍କୃତି ଆମେ ଆହରଣ କରିବାକୁ ଚାହୁଁ ତାହା କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଆସି ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନରେ ପ୍ରବେଶ ଲଭକରେ । ଆଜି ଆମେ ଯେଉଁ ପୁର ସଭିରେ ରହିବା ସେହି ପୁରରେ ସଂସ୍କୃତି କହିଲେ ପ୍ରଥମେ ଆମ ଆଖିରେ ପଡ଼େ, ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଓ ଯାନ୍ତ୍ରିକ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରକାଶ, ତା'ର ଯେଉଁ ଅଭିବୃଦ୍ଧି, ତା'ର ଆମ ଉପରେ, ଆମ ଜୀବନ ଉପରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଭାବ । ସାଧାରଣତଃ ସଂସ୍କୃତି ତା'ଠାରୁ ଅନେକ ସମୟରେ ଦୂରରେ ରହିଯାଇଛି । ଅର୍ଥାତ୍ — ଗୋଟିଏ ଦିଗରେ ଆମେ ଶୁଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ କିମ୍ବା ଗୀତ କିମ୍ବା ନୃତ୍ୟ ଏଇ ସବୁ ହେଲେ ସଂସ୍କୃତି । ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଯାନ୍ତ୍ରିକ ସଭ୍ୟତା ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଗତରେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଛି । ସେ ସଭ୍ୟତା ଏ ସବୁ ଉପରେ ବିଶେଷ ଆକ୍ଷା ରଖେନା । ତା' ଫଳରେ ଅନୁଭବ ଗତ ୨୦ ବର୍ଷ ହେଲେ ମଣିଷର ସଭ୍ୟତା ଗୋଟିଏ ଦିଗରେ ଗତି କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସଂସ୍କୃତି ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ରହିଯାଇଛି କିମ୍ବା ପଛରେ ପଡ଼ିଯାଇଛି । ସେଥିପାଇଁ ଅନେକ ସମୟରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ଆମ ଜଗତରେ ଦୁଇଟି ସଭ୍ୟତାର ବିକାଶ ହୋଇଛି କିମ୍ବା ଦୁଇଟି ସଂସ୍କୃତିର ବିକାଶ ହୋଇଛି । ଗୋଟିଏ ହେଉଛି Humanistic culture ଏବଂ ଅନ୍ୟଟି ହେଲା Scientific culture; କିନ୍ତୁ ଯାହାକୁ ଏଇ Scientific culture କୁହାଯାଉଛି ସିଏ ଆସି Humanistic culture ଉପରେ ଆକ୍ରମଣ ଚଳାଇଛି । ଫଳରେ ସାଧାରଣ ଜୀବନରେ ସଂସ୍କୃତି ଯେଉଁ ସ୍ଥାନ ରଖିବା କଥା ସେ ସ୍ଥାନ ରଖିପାରନ୍ତି । ତା' ଛଡ଼ା

ଆଜି ପୃଥିବୀରେ ନାନାରକମର ସାମାଜିକ, ରାଜନୀତିକ ଓ ଅର୍ଥନୈତିକ ଚନ୍ଦ୍ରାଧାର ପ୍ରକାଶପାଇଛୁ ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ ଏଇ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଜୀବନଠାରୁ ପୃଥକ୍ ରଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତି ସେମାନେ ସାଧାରଣତଃ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାର ରାଜନୀତିକ, ସାମାଜିକ ଚନ୍ଦ୍ରାଧାର ଦ୍ଵାରା ପରସ୍ପର, ସେଥିପାଇଁ ଅନେକ ଜାଗାରେ Cultural Ministry କିମ୍ବା ଏକ ସାଂସ୍କୃତିକ ବ୍ୟାପାର ବିଭାଗ କରାଯାଇ ସଂସ୍କୃତିକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରାଯାଉଛି ଏବଂ ମଣିଷକୁ, ସାଧାରଣ ମଣିଷକୁ ଗୋଟିଏ ଦିଗରେ ଚାଲିବା ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଉଛି । ଭାରତବର୍ଷର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ଉପରେ ମଧ୍ୟ ଏଇ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ୁଛି । ଆଜି Mass Communicationର ବିକାଶ ଯୋଗୁଁ ପୃଥିବୀ ଅନେକ ଛୋଟ ହୋଇଯାଇଛି । ଏହା ଫଳରେ ପୃଥିବୀର ଯେ କୌଣସି ଦିଗରେ ଯେ କୌଣସି ଦେଶରେ ଯେ କୌଣସି ପଣ୍ଡା ନିପୁଣ ବୁଲୁଛି, ଯେ କୌଣସି ଜ୍ଞାନର ବିକାଶ ସାଧିତ ହୋଇଛି ତାହାର ପ୍ରଭାବ ପୃଥିବୀର ସବୁଠି ପ୍ରତିଫଳିତ ହେଉଛି ଏବଂ ଆମପରି ବିକାଶଶୀଳ ଦେଶ ଉପରେ ତା'ର ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ୁଛି । ଏହାର ଉଦାହରଣ ସ୍ଵରୂପ ଯଦି ଆମେ ୧୫ ବର୍ଷ ତଳର ଗ୍ରାମାଞ୍ଚଳର ଅବସ୍ଥାକୁ ଆଜିକାଲିର ଗ୍ରାମାଞ୍ଚଳର ଅବସ୍ଥା ସଙ୍ଗେ ଚୁନନା କରିବା ତେବେ ଆମ୍ଭେ ଦେଖିବା ଯେ ଆମର ସାହିତ୍ୟ, ଆମର ସଙ୍ଗୀତ କିମ୍ବା କଳା—ଏ ସବୁର ଯାହା ଉତ୍କର୍ଷ ସାଧିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସେ ପରମ୍ପରା ଯେପରି ଭାବରେ ଜୀବନକୁ ଉଦ୍‌ଭାସିତ କରୁଥିଲା କିମ୍ବା ଯେପରି ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ କରୁଥିଲା ଠିକ୍ ସେଇ ଭାବରେ, ସେଇ ପରିମାଣରେ ତାହାର ପ୍ରଭାବ ଆଜି ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ଆଜି ରେଡିଓ, ଖବରକାଗଜ, ବହି, ବିଜ୍ଞାନ, ଗ୍ରାମଫୋନ, ସିନେମା, ଟେପ୍‌ରେକର୍ଡର ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ଵାରା କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଗୋଟିଏ ଦିଗରେ ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ଅଭ୍ୟୁଦ୍ଧାନ କିମ୍ବା ବିକାଶ ହେଉଛି ତ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ତାହା ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇଯାଉଛି । ଏହା କହିବାର ଭୁଲେଣା ହେଉଛି ଯେ ଯେଉଁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତା ଆମ ଦେଶରେ ବିକଶିତ ହେଉଛି ସେ ସଭ୍ୟତାର ମୂଳମନ୍ତ୍ର ହେଲା ମଣିଷର individuality ବା ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ଵର ବିକାଶ । ଏହିପରି ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ଵ ନେଇ ମଣିଷ ସବୁବେଳେ ଚିନ୍ତା କରି ଆସିଛି ଯେ ସେ ପ୍ରକୃତିକୁ ଜୟ କରିବ, ପ୍ରକୃତିକୁ ତା'ର କରାଯିବ କରିବ ଏବଂ ଶେଷରେ ଏ ବିଶ୍ଵ-ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ରହିବ । ଏହି ଗର୍ବ ନେଇ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ଅଭ୍ୟୁଦ୍ଧାନ ହୋଇଛି, ବିକାଶ ହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ କାଳକ୍ରମେ ଏହା ଦେଖାଯାଇଛି ଯେ ଏହି ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ଵର ବିକାଶଦ୍ଵାରା ମଣିଷ ତା'ର ପରିବାର, ତା'ର ଗୋଷ୍ଠୀ ବା community, ତା'ର ସମାଜରୁ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଛି ଏବଂ ବିଶେଷ କରି ମଣିଷର ମଣିଷ ସଙ୍ଗରେ ଯେଉଁ ସମ୍ପର୍କ, ମଣିଷର ପ୍ରକୃତି ସଙ୍ଗରେ ଯେଉଁ ସମ୍ପର୍କ ଏହି ସବୁ ସମ୍ପର୍କ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଶିଥିଳ ହୋଇଯାଉଛି ।

ଅନେକେ ଭାବନ୍ତି ଆମ ଓଡ଼ିଶାରେ ହୁଏତ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ଏହି ଅପକର୍ଷ ଖବ୍ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଅଗ୍ରଗତି କରିନାହିଁ କିମ୍ବା ତାହା ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇନାହିଁ;

କିନ୍ତୁ ଆମେ ଯଦି ଆମ ସମାଜର ଯେଉଁ ଗଠନ, ତାକୁ ଦେଖିବା, ତାହାହେଲେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯିବ ଯେ, ଏହି ଯେଉଁ କେତୋଟି ସମ୍ପର୍କ କଥା କହିଲି, ମଣିଷର ମଣିଷ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ, ମଣିଷର ସମାଜ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ, ମଣିଷର ପ୍ରକୃତି ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ଏବଂ ଶେଷରେ ଭଗବାନଙ୍କ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ; ଏଇ ସମ୍ପର୍କଗୁଡ଼ିକ ଆମର ପୁରାତନ ସତ୍ୟତାରେ, ସଂସ୍କୃତିରେ ଗୋଷ୍ଠୀଗତ ସମ୍ପର୍କ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଯାହା ଫଳରେ ଆମର ସାହିତ୍ୟରେ ତାହା ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥିଲା । ଏ ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ଧର୍ମର ଯେଉଁ ସମ୍ପର୍କ, ବିଶେଷ କରି ଆମର ମଧ୍ୟ-ଯୁଗର ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟ; ସେଥିରେ ତାହା ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ବିକଶିତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଆଜିକାଲିର ସାହିତ୍ୟକୁ ଦେଖିଲେ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ସେଇ ସମ୍ପର୍କ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଛିନ୍ନ ହୋଇଯାଇଛି ଏବଂ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବାନ୍ତରଣ ଆସି ଆମ ଆଗରେ ଛୁଡ଼ାହୋଇଛି; ଆମର ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ତା'ର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ୁଛି । ଏହା ଫଳରେ ନୂଆତଳମର ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହେଉଛି, ନୂଆ ରଚନାର ଗୀତ ସୃଷ୍ଟି ହେଉଛି । ଯାହାକୁ ଆମେ ଅନୁଭବ କରୁଛୁ ଏହି Mass media ମାଧ୍ୟମରେ । ସେଥିପାଇଁ ଆମର ଆଜିର ସଙ୍ଗୀତ ସିନେମା ଦ୍ଵାରା ପ୍ରଭାବିତ । ସିନେମାର ଏହି ସଙ୍ଗୀତକୁ ଯଦି ଆମେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରୁ ତେବେ ଦେଖିବୁ ଏହି ସଙ୍ଗୀତ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଙ୍ଗୀତ ଦ୍ଵାରା ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ଏବଂ ଏଇ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସତ୍ୟତାର ଯେଉଁ ସଂଶ୍ଳେଷ କୃତୀ ଅଛି, ତା' ସଙ୍ଗରେ ଏହାର ଯାହା କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ । ଆମର ଆଧୁନିକ ଜଗତରେ ସଙ୍ଗୀତର ଯେଉଁ ବିକାଶ ହୋଇଛି, Jazz ସଙ୍ଗୀତ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଉଛି କିମ୍ବା ବିଭିନ୍ନ ରଚନାର ଯେଉଁ ଆଧୁନିକ ପରୀକ୍ଷାମୂଳକ ନୃତ୍ୟ ଗୀତ ସବୁ ପରିବେଷଣ କରାଯାଉଛି ସେ ସବୁ ହେଉଛି popular cultureର ଲେଖକ । ଏହି popular culture ବର୍ତ୍ତମାନ mass cultureରେ ରୂପାୟିତ । ଏହି ନୃତ୍ୟ ଗୀତ ହେଉଛି ତା'ର ପ୍ରକାଶ ଏବଂ ତା'ର ପ୍ରଭାବ ଆସି ଆମ ସମାଜ ଉପରେ, ଆମ ସଂସ୍କୃତି ଉପରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ସାଧାରଣ ଜୀବନକୁ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ କରୁଛି । ଏଇ ଯେଉଁ ତଥ୍ୟ ମୁଁ କହିଲି ଏଇଟା ହେଉଛି ଗୋଟିଏ ମନୋବିଜ୍ଞାନର ତଥ୍ୟ ଯାହାକୁ କହିନ୍ତି ଆମର Unconscious Life । ଏହି ଯେଉଁ ପ୍ରଭାବ ଏଇଟାକୁ ଆମେ ହଠାତ୍ ଆମ ଆଗରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉନା । କିନ୍ତୁ ଆଜି ଭାରତବର୍ଷର ସମାଜରେ ନାନାପ୍ରକାରର ଯେଉଁ ପାତ ପ୍ରତିପାତ ଆମେ ଦେଖୁଛୁ, ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ଉତ୍ତୁଆନ ପତନ ଦେଖୁଛୁ, ସାମାଜିକ ବିପ୍ଳବ ଦେଖୁଛୁ ଏଇ ସବୁର ଉତ୍ତର ଭାରତବର୍ଷର ଐତିହ୍ୟରୁ ନୁହେଁ, ଭାରତବର୍ଷର ସଂସ୍କୃତିରୁ ନୁହେଁ, ଏଇ ସବୁ ଆସୁଛି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶରୁ, ଏଇ ମାଧ୍ୟମ ଦ୍ଵାରା ବା Mass media ଦ୍ଵାରା । ଏହା ଫଳରେ ଆମେ ଆସି ପହଞ୍ଚୁଛୁ ଏଇ ଯୁଗ ସନ୍ଧ୍ୟାରେ । ଅନେକ ଦିନ ତଳେ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜଣେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଲେଖକ Mathew Arnold ଏହିପରି ଗୋଟିଏ ଯୁଗ ସନ୍ଧ୍ୟାକୁ

ଦେଖି କହୁଥିଲେ Poised between two world, one dead, the other powerless to be born । ଆମର ଅବସ୍ଥା ବିଶେଷକରି ଏଇ ଓଡ଼ିଶାରେ ଆମେ ଯେଉଁ ଜୀବନ ଦେଖୁଛେ ତାହା ସ୍ବାୟ ଏଇ ବକ୍ତବ୍ୟ ସାଙ୍ଗରେ ଠିକ୍ ଖାସ୍ ଖାଉଛି । ଅର୍ଥାତ୍—ଆମର ଏଇ ଦେଶରେ ଯେଉଁଠି ଶତକଡ଼ା ୭୫ ଲୋକ ନରାକ୍ଷର, ଯେଉଁଠି ୭୫% ଜଣ ଲୋକ below the poverty line କିମ୍ବା ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିନ ଦୁଇବେଳା ଖାଇବାକୁ ପାଆନ୍ତି ନାହିଁ; ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିନ ସେଇ ସମାଜ ଉପରେ ଯେତେବେଳେ ଏଇ ସବୁ Mass mediaର ପ୍ରସ୍ତବ ଆସି ପଡ଼ୁଛି ଏବଂ ସମ୍ବାଦପତ୍ରରେ ବିଭିନ୍ନ ସମ୍ବାଦ ପରିବେଷିତ ହେଉଛି, ସିନେମାରେ ବିଭିନ୍ନ ରକମର ତଥ୍ୟ ପରିବେଷିତ ହେଉଛି ସେତେବେଳେ ମନୁଷ୍ୟ ତାର ମୂଳ ଉତ୍ସ, ଯାହାକୁ କହନ୍ତି ତା'ର root, ତାକୁ ସେ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଭୁଲି ଯାଉଛି । ତାହା ଆଗରେ ଯେଉଁ ଆଖି ଲେପାକାବା ଓ ମନକୁଲୁଣିଆ ଆକର୍ଷଣ ରଖାଯାଇଛି ତାହା ଯେଉଁ ସମାଜରୁ ଆସିଛି ସେଠି ସାଧାରଣ ମଣିଷର ଯେଉଁ ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ତାହା ଆମ ଲୋକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ କେବଳ ସ୍ବପ୍ନ । ଅଗ୍ରସର ଦେଶମାନଙ୍କରେ ସାଧାରଣ ଲୋକ ଯେଉଁ ଆର୍ଥନୀତିକ ସ୍ତରରେ ଅଛି, ତାହା ପାଇଁ ଯାହା ସାଧାରଣ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ବସ୍ତୁ, ତାହା ଆମ ପକ୍ଷରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଓ ବିଲାସ ସାମଗ୍ରୀ । ତେଣୁ ସେହି ସ୍ତରର ଜୀବନକୁ ଅନୁକରଣ କରିବା ଅବାସ୍ତବ ଏବଂ ତାହା ଦ୍ବାରା କେବଳ ମାନସିକ ଅବସାଦ ଓ ନିରାଶ୍ୟ ଆମକୁ ଗ୍ରାସ କରିବ । ଆମେରିକାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁଣ୍ଡପିଛା ଆୟ ପଞ୍ଚାବନ ହଜାର ଟଙ୍କା ଅଥଚ ସେଇ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରସ୍ତବ ଆସୁଛି ଆଉ ଗୋଟାଏ ଦେଶକୁ; ଯେଉଁଠି ମୁଣ୍ଡପିଛା ବାର୍ଷିକ ଆୟ ହେଉଛି ଟ'୫୦ । ଆମର ଆଶା ଆକାଂକ୍ଷା ଆକାଶ ଚୁମ୍ବି; କିନ୍ତୁ ଆମର ଶକ୍ତି ଏତେ ସୀମିତ ଯେ ଆମେ ଏହାକୁ ରୂପାର୍ଯ୍ୟ ତ କରିନପାରି, ଜୀବନରେ ବିକଶିତ କରିନପାରି; ସତ୍ୟରେ ପ୍ରତିଫଳିତ କରିନପାରି, ଆମେ ହତାଶାରେ ଜର୍ଜରିତ ହେଉଛୁ ଏବଂ ସେଇ ହତାଶାକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ସବୁ ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରୁଛୁ ତାହା ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ବାତନ୍ତ୍ର୍ୟର ପ୍ରକାଶ, ଯାହାକୁ କହନ୍ତି Individualistic Society । ସେଥିରେ ମଣିଷ ମଣିଷଠାରୁ ପୃଥକ୍ ହୋଇଯାଉଛି । ମଣିଷ ମଣିଷଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେବାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଯେ ଆମ ସଂସ୍କୃତିରେ ସ୍ନେହ, ମାୟା, ମମତା, ଭକ୍ତି ଏଇ ଯେଉଁ ସବୁ ଗୁଣ ଯାହାକୁ ଆବହମାନ କାଳରୁ ମୁନି ରକ୍ଷିମାନେ ଉଚ୍ଚ ମୂଲ୍ୟ ଦେଇ ଆସିଛନ୍ତି ସେଇ ସବୁ ସଂସ୍କୃତିର ଯେଉଁ ingredient ଉପାଦାନ ତା'ର ମୂଲ୍ୟାୟନ କରିବାପାଇଁ ଶକ୍ତି ଆମ ପାଖରେ ହ୍ରାସ ପାଉଛି । ଏହା ଦ୍ବାରା ଆମର ଜୀବନରେ ଗୋଟିଏ ସଙ୍କଟର ମୁଣ୍ଡି ହେଉଛି ଏବଂ ସଙ୍କଟ ମୁଣ୍ଡି ହେବା ଦ୍ବାରା ଆମର ସମ୍ପର୍କ ଯେ ଖାଲି ଛନ୍ଦ ହୋଇ ଯାଉଛି ତାହା ନୁହେଁ, ମଣିଷ ଜୀବନରେ ଯେଉଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ସେଇ ଲକ୍ଷ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଭୁଲି ଯାଉଛୁ । ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଯେ ଆମର ସଂସ୍କୃତିରେ ସବୁବେଳେ

ଗୋଟିଏ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରହୁଛି, ଗୋଟିଏ ଆଦର୍ଶ ରହୁ ଆସିଛି । ସେ ହେଉଛି ଆମ ଆତ୍ମାର ମୂଳ, ଆତ୍ମାର ସଦ୍‌ଗତ କିମ୍ବା ଆତ୍ମ ଦର୍ଶନ । ଏଇ ଯେଉଁ ଦୃଷ୍ଟି ଆମର ରହୁଛି ଆମେ ତାକୁ ଭୁଲିଯାଇଛୁ କାରଣ ଅନ୍ୟ ଦିଗରୁ ଯେଉଁ ପ୍ରୋତ ପ୍ରତାହତ ହେଉଛି ସେଇ ପ୍ରୋତ ଆମକୁ ବହୁ ନେଇଯାଇଛି ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ । କିନ୍ତୁ ଏଠି paradox ଆସୁଛି, ଯେ ଆମେ ଯେତେବେଳେ ଗତି କରିବାକୁ ଚାହୁଁଛୁ କିମ୍ବା ଗତି କରୁଛୁ ଅପର ପାର୍ଶ୍ବରେ ଯେଉଁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସତ୍ୟତାରୁ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତିରୁ ଆମେ ଏହି ସବୁ ପ୍ରଭାବ ନେଉଛୁ, ସେଇ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ଆଜି ଆଉ ଗୋଟିଏ ସଙ୍କଟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଉଛି—ଯାହାକୁ କହୁଛନ୍ତି Anguish ବା ଜୀବନ ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ସାତସ୍ପର୍ଶ ଭାବ । ସେଠି ନୈରାଶ୍ୟର ପରିମାଣ ଏତେ ଦୂର ବଢ଼ିଯାଇଛି ଯେ, ମଣିଷ ତା'ର ଜୀବନକୁ ମୂଲ୍ୟହୀନ ବୋଲି ମନେକରୁଛି । ସେ ଭାବୁଛି ଯେ ପୃଥିବୀରେ ଅମର ସତ୍ୟର ଯେଉଁ definition ରହୁଛି, ଯେ ସତ୍ୟ ତାହା ପାଖରୁ ଦୂରେଇ ଯାଇଛି । ସେହି ସତ୍ୟକୁ ଆଜି କେତେକ କହୁଛନ୍ତି ଅସ୍ତ୍ର ଡବାଦ । ଏଇ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ ରହୁଛି ଆକାଶପାତାଳ ପ୍ରଭେଦ । ଆମେ ଯେଉଁ ସତ୍ୟକୁ ଚାହୁଁଛୁ ତାହା ‘ତତ୍ତ୍ବମସି’ ବାକ୍ୟରେ ନିହିତ । ତାଙ୍କ ଦେଶରେ ଆଜି ସେପରି କୌଣସି ସତ୍ୟ ନାହିଁ । ମଣିଷର ଆତ୍ମହାନୀ ହୋଇ ରହୁଛି କେବଳ ଗୋଟିଏ ସତ୍ୟ ଏବଂ ସେ ସତ୍ୟ ହେଉଛି ମୃତ୍ୟୁ । ଅସ୍ତ୍ର ଡବାଦ ମୃତ୍ୟୁ ଆଡ଼କୁ ଗଲବେଳେ ଆମ ଦେଶର ଦର୍ଶନ ଯାଇଛି ଅମରତା ଦିଗରେ । ଏହି ଅସ୍ତ୍ର ଡବାଦରେ ବିଶ୍ୱାସୀ ଆଧୁନିକ ସତ୍ୟ ମଣିଷ ଜୀବନକୁ ନିର୍ଯ୍ୟାସିତ କରିବାକୁ ଚାହୁଁଛି—ସେ ଚାହୁଁଲେ ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରିପାରିବ ଏବଂ କରୁଛି ମଧ୍ୟ । ଅଥଚ ଏଇ ଯେଉଁ warning ଏହି ସତ୍ୟତାକୁ ଆସୁଛି ସେଇ warningକୁ ଆମେ ଦେଖି ପାରୁନାହିଁ । ଏହା ଫଳରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁବ-ସମାଜ ଉଦ୍‌ବେଳିତ ହେଉଛି । ସବୁବେଳେ ସେ ଚାହୁଁଛନ୍ତି ବିଷୋର କରିବା ପାଇଁ । ସେମାନେ ଚାହୁଁଛନ୍ତି ଆନ୍ଦୋଳନ କରିବା ପାଇଁ ଏବଂ ଅନେକ ସମୟରେ ଅନେକ ଭାବରେ ଏହାର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଉଛି ଏବଂ ନାନା ଭାବରେ ଏହାର ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ କରାଯାଉଛି । କିନ୍ତୁ ଯୁବସମାଜର ଏଇ ବିଷୋତ ମୂଳରେ କିମ୍ବା ସାଧାରଣ ନାଗରିକର ମନରେ ଆଜି ଯେଉଁ କଷ୍ଟ, ଶୋକ, ଦୁଃଖ ହେଉଛି, ଏହା ଖାଲି ଅର୍ଥନୈତିକ ନୁହେଁ । ଏହାକୁ ଆମେ କହୁପାରୁ Identity crisis । ଆମର ସଂସ୍କୃତିରେ ରହୁଥିବା ନିଜେ ନିଜକୁ ଚିହ୍ନିବା । ସେ ଦେଶରେ ସେମାନେ ସେଇଟାକୁ ନକରି ପାରୁ ଆଜି Identity crisisର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ଚାହୁଁଛନ୍ତି ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରିବାକୁ । ଆଉ ଆତ୍ମହତ୍ୟାଟା ଖାଲି Metaphorical ନୁହେଁ । ଆଜି ସେମାନଙ୍କର ଯେ ବୁଦ୍ଧି ଜୀବା ଶ୍ରେଣୀ, ଯେଉଁମାନେ ସୁରୁ sensitive ଶ୍ରେଣୀର, ସେମାନେ ପ୍ରକୃତରେ ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ସେ ଫଣ୍ୟା ବଡ଼ ଚାଲୁଛି । ଆମେ ଏ ପାଖରେ ଆମ ଦେଶର ଯେଉଁ ମୂଲ୍ୟ ଥିଲା, ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ଯେଉଁ ଉତ୍ସ ଥିଲା ତାକୁ ଭୁଲି ଆମର ଯାହା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା ସେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟକୁ ଭୁଲି ଯାଇଛୁ ।

ଆମେ ଚାଲୁଛୁ ସେଇ ଦିଗରେ ଯେତେବେଳେ ହୁଏତ କିଛି ବର୍ଷ ପରେ ଆମେ ସମସ୍ତେ, ବିଶେଷ କରି ଆମର ଯୁବ ସମାଜ ଏଇ Identity crisisର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବ । ଯାହା ଆଜି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାରେ ଘଟୁଛି, ସସ୍ପୃହରେ ଘଟୁଛି । ଆମ ସଭ୍ୟତାରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହିପରି crisis ଆସିବ ଅର୍ଥାତ୍ ଆଜି ସସ୍ପୃହରେ ଯେଉଁ ବାସ୍ତବ ମୂଲ୍ୟାୟନ,—ଏ ମୂଲ୍ୟାୟନ କରିବା ପାଇଁ ଆମେ ଅସମର୍ଥ ହୋଇଛୁ । ଏହା କହିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ଯେ ଗୁପ୍ତ ସମାଜ ଅନେକ ସମୟରେ ଶୁଣୁଥିବେ ବିଶେଷ କରି ଓଡ଼ିଶାରୁ, ଆଜି ଆମର ଐତିହ୍ୟ ନଥା ଗୁପ୍ତସ୍ତବେ ଆମର ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର କିମ୍ବା କୋଣାର୍କ ଦେଉଳ, ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିର, ଶିବଜୀର ଦେଉଳ, ଆମର ସାରଳା ଦାସ, ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ—ଏଇ ସବୁ ହେଉଛନ୍ତି ଆମର ସସ୍ପୃହର ମୂଳପିଣ୍ଡ ଓ ପରମ୍ପରା ପୁଞ୍ଜି । ଏହି ପରମ୍ପରା ଅତୀତ । ଅତୀତକୁ ଖାଲି ସ୍ମରଣ କରି ଆମେ ଆଗେଇ ଯାଇ ପାରିବାନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଅତୀତକୁ ନକାଣିଲେ ଆମ ଆଗରେ କ’ଣ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରହିଛି—ତା’ର ମଧ୍ୟ ଆମେ କୌଣସି ତଥ୍ୟ ଜାଣିପାରିବା ନାହିଁ । ଏଇଥି ଯୋଗୁଁ ଆଜି ଆବଶ୍ୟକ ହେଉଛି, ଆମର ଯେଉଁ ଐତିହ୍ୟ ରହିଛି ସେଇ ଐତିହ୍ୟର ପ୍ରକୃତ ମୂଲ୍ୟାୟନ କରିବା । ଏଇ ମୂଲ୍ୟ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରଥମେ ନିଜକୁ ଜାଣିବାକୁ ହେବ, ନିଜର ବସ୍ତୁକୁ ଜାଣିବାକୁ ହେବ, ନିଜର ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ଜାଣିବାକୁ ହେବ, ନିଜର ସମାଜକୁ ଜାଣିବାକୁ ଓ ନିଜର ଦେଶକୁ ଜାଣିବାକୁ ହେବ, ଏବଂ ସେଇ ଜ୍ଞାନ ଉପରେ ତୋଳିବାକୁ ହେବ ଆଉ ଗୋଟିଏ ପରମ୍ପରା । ଯୋଡ଼ିବା ହେବ ଶୁଦ୍ଧ ପରମ୍ପରା । ପୃଥିବୀରେ ଆଜି କୁହାଯାଉଛି one worldର ଦରକାର ପଡ଼ୁଛି; କାହିଁକି ? ଏଇ ମଣିଷ ମଣିଷ ଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇଯାଉଛି । ତାହା ଫଳରେ ହୁଏ, ଦ୍ଵେଷ ସୂରିଯାଉଛି ସାରା ଜଗତରେ । ତାହାର ଉପଶମ ଅବସାନ ହେବ ଏବଂ ମଣିଷର ଯେଉଁ ଆତ୍ମା, ସେଇ ଆତ୍ମାର ପରମାତ୍ମା ସଙ୍ଗରେ ସମ୍ପର୍କ ରହିଛି ଏଇ ବିଶ୍ଵାସ ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତଙ୍କ ମନରେ ଜନ୍ମଲଭ କରିବ ସେତେବେଳେ ଏଇ ସବୁ ଭେଦଭାବ ଅପସାରିତ ହେବ । ତେଣୁ ଆଜି ଏଇ କଲେଜର ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କର ଗର୍ବ ଅନୁଭବ କରିବା ଉଚିତ ଯେ ଏଇ ସହରର ଏହିପରି କିଛି ଐତିହ୍ୟ ରହିଛି, ବିରାଟ ସସ୍ପୃହର ପରମ୍ପରା ରହିଛି । ଅଧିକାଂଶ ସେ କଥା ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ । ଯାହା ଜାଣନ୍ତି ସେ ତ ଖୁବ୍ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ଯାହା କରିବେ ଅତି slight ଏବଂ ଭଲ୍ ତଥ୍ୟ ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । ଯଦି ଆମେ ଆମର ଏଇ ପରମ୍ପରା ସମ୍ପର୍କ ଜ୍ଞାନ ଲଭକରୁ ତାହାହେଲେ ଏଇ ଯୋଡ଼ି Technological Society ଆମ ଆଗରେ ଆସି ଛୁଡ଼ା ହୋଇଛି ଏବଂ ତା’ର ଯେଉଁ ଅନ୍ଧାନ, ବିଶେଷ କରି ଗୁପ୍ତ ସମାଜ ପାଖରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିବ ଆଉ ୨୦ । ୨୫ ବର୍ଷ ପରେ—[ଏକଟା ଆମେ ଅନେକ ସମୟରେ ଭୁଲିଯାଉଛୁ—ଯେଉଁ ମାନଙ୍କୁ ଆଜି ୧୮ ବର୍ଷ ୨୦ ବର୍ଷ ବୟସ ସେମାନେ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କ ଗୁପ୍ତ । ସେମାନେ ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ପରିଶିଷ୍ଟ ବୟସକୁ ଆସିବେ, ପରିପକ୍ୱ ଅବସ୍ଥାକୁ ଆସିବେ ସେତେବେଳେ ବଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପାର ହୋଇ ଏକବଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଆସିଥିବ ଏବଂ ସେ

ଏକବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମନୁଷ୍ୟ ଖାଲି ଏଇ ଚନ୍ଦ୍ର ମାକୁ ପରିକ୍ରମା କରି ତା'ର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ଅବତରଣ କରିଛି, ଆଉ, ୨୫ ବର୍ଷ ପରେ ଯେଉଁ ବେଗରେ ବିଜ୍ଞାନ ଓ ଯାନ୍ତ୍ରିକ ସଭ୍ୟତାର ଅଗ୍ରଗତି ହେଉଛି ସେ ଅନ୍ୟ କେଉଁ planetକୁ ଯାଇଥିବ]—କେଉଁ ସଭ୍ୟତା ସେତେବେଳେ ଆସିଥିବ, ବିଶେଷ କରି ଯେଉଁ Technological Society ଗଢ଼ା ଯାଉଛି ଏବଂ ଏଇ Technological Society ଯେଉଁ ଭାବରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଉଛି, ସେଇ ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ ସେ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିବ କି ନାହିଁ ସେ ପ୍ରଶ୍ନ ତାଙ୍କ ଆଗରେ ରହିବା ଉଚିତ । ତେଣୁ ଆମେ ଯେଉଁ ଶିକ୍ଷା ଦେଉଛୁ ଏ ଶିକ୍ଷା ପଛରେ ସେ ପରମ୍ପରା ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନ ରହିବା ଉଚିତ ଯାହା ଫଳରେ କେଉଁଟା permanent ବା ଚିରସ୍ଥାୟୀ, ଆଉ କେଉଁଟା changable ବା ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ତାହା ବୁଝି ହେବ, ଯାହା ଅଧ୍ୟାପକ ଦାସ କହିଲେ “ଏହି ଶାଶ୍ଵତ ବୈତରଣୀ, ଯେଉଁ ବୈତରଣୀ ବେଦରେ ରହିଛି” ଏବଂ ତା'ର ମହମା ଆମର unconsciousରେ କପିର ଭାବରେ ରହିଛି । ଏହା ଯଦି ଆଜିକାର ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଜାଣି ପାରିବେ କିମ୍ବା ଏଇ ପ୍ରବସମାନ ଜାଣି ପାରିବ ତାହା ହେଲେ ଏଇ permanent ବା ଶାଶ୍ଵତ ସାଙ୍ଗରେ ଏବଂ ଯେଉଁଟା ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ତାକୁ ସବୁବେଳେ ଚାଲିବା କରି ଜାଣି ପାରିବ କ'ଣ ବାସ୍ତବିକ ମୂଲ୍ୟବାନ । ଯେଉଁ ଜନସଭା ଉଚିତ ମୂଲ୍ୟ ରହିବ ତାହାକୁ ସେ ଜ୍ଞାନରୂପେ ଆହରଣ କରିପାରିବ ଏବଂ ଏ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ସମାଜରେ ଯେଉଁ ନୂଆ ନୂଆ illusion ଆସି ପଡ଼ୁଛି—ଏଇ illusion ବା ଅର୍ଥାତ୍ ଜନସଭାକୁ କିଭଳି ଭାବରେ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରିବ । ଆପଣମାନେ ଅନେକେ ଜାଣିଥିବେ ଯେ ଏଇ ଦୁନ୍ନ ଭିତରେ ପଡ଼ି ଆଜି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମାନବ ଭାରତ ବର୍ଷର ଏଇ ସଂସ୍କୃତି, ସଭ୍ୟତା, ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିବା ପାଇଁ ଆସି ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ଏଠାରେ ପଡ଼ୁଛନ୍ତି । ଭାରତବର୍ଷର ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଭ୍ୟତା ବିଷୟରେ Maxmuller ଅନେକ ଦିନ ତଳେ ପଚାରିଥିଲେ ‘ଭାରତବର୍ଷ ଆମକୁ କ'ଣ ଶିଖାଇ ପାରିବ ?’ ସେତେବେଳେ ହୁଏତ ସେ କହିଥିଲେ ଗୋଟିଏ ଦିଗରୁ, ତା'ପରେ ହୁଏତ ଶହେ ଦେହଶହ ବର୍ଷ ବିତିଗଲା; କିନ୍ତୁ ଆଜି ଏଇ ସଙ୍କଟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ, ଏଇ ଭାରତ ବର୍ଷର ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତିକୁ ଶିଖିବା, ଜାଣିବା ପାଇଁ ସେମାନେ ଶହ ଶହ ସଂଖ୍ୟାରେ ଆସୁଛନ୍ତି । ଭାରତର ଜ୍ଞାନ ଦର୍ଶନ, ଯୋଗ ଦର୍ଶନ ଏ ଗୁଡ଼ିକ ତାଙ୍କର ବିଶ୍ଵ-ବିଦ୍ୟାଳୟ, ସ୍କୁଲ, କଲେଜରେ ପଢ଼ା ଯାଉଛି । ଅଥଚ ଆମର ଏ ଯେଉଁ ସମ୍ପଦ, ଅମୂଲ୍ୟ ସମ୍ପଦ ରହିଛି ଏ ସବୁ ପାଖରୁ ଆମେ ଦୂରେଇ ଯାଉଛୁ ।

ତେଣୁ ମୋର ଏତିକି ଆପଣମାନଙ୍କ ପାଖରେ ନିବେଦନ ଯେ ଏଇ ଯାଜପୁର ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି ଆପଣମାନଙ୍କୁ ସେଇ ଦିଗଦର୍ଶନ ଦେଇ ଯେ ଆମର ଯେଉଁ ଐତିହ୍ୟ ଯେଉଁ ପରମ୍ପରା ରହିଛି ସେ ପରମ୍ପରା ଦ୍ଵାରା ଆମେ କିପରି ଭାବରେ ନିଜର ଜୀବନକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିପାରିବା, ସଂଗୃହୀତ କରିପାରିବା । ଏଇ ଆଲୋଚନା ଆଜି ଅଧ୍ୟାପକ ପାଣିଗ୍ରାହୀ

୨

ଆପଣମାନଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚାଇବେ ବୋଲି ମୋର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ । ଏତିକି କହି ମୁଁ
ଅଧ୍ୟାପକ ଦାସଙ୍କୁ ମୋର କୃତଜ୍ଞତା ପୁଣି ଜଣାଉଛି ଏବଂ ଏ କଲେଜର ଗୁଣଗୁଣୀମାନେ
ଏପରି ଗୋଟିଏ ପ୍ରୟାସ କରିଥିବା ଯୋଗୁଁ ସେମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଧନ୍ୟବାଦ ଜଣାଉଛି । □ □ □

୩ . ବିରଜାମଣ୍ଡଳ : ଭୌଗୋଳିକ ବିବରଣ ଓ ପ୍ରାଚୀନତମ ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସ .

ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଶା ଦୁଇଟି ସାଂସ୍କୃତିକ ମଣ୍ଡଳରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ଜଗନ୍ନାଥ ମଣ୍ଡଳ ବା ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ମଣ୍ଡଳ ଅନ୍ୟଟି ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ ବା ଯାଜପୁର ମଣ୍ଡଳ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇଆସୁଛି । ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ, ଆଚାର-ବ୍ୟବହାର ଓ ଭୌଗୋଳିକ ପରିସ୍ଥିତିରୁ ଏହି ଯେଉଁ ଦୁଇଟି ମଣ୍ଡଳର ଉତ୍ଭବ ଦିଶିଥିଲା, ତାହା ଇତିହାସର ବହୁ ଦାତ-ପ୍ରତିଦାତ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଲୋପ ପାଇନାହିଁ; କାରଣ ଅଦ୍ୟାପି ସୁଦ୍ଧା ଏ ଦୁଇଟି ମଣ୍ଡଳ ପାଇଁ ଦୁଇଟି ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ପଞ୍ଜିକା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ଜଗନ୍ନାଥ ପଞ୍ଜିକା ଓ ଅନ୍ୟଟି ବିରଜା ପଞ୍ଜିକା ନାମରେ ଅବହୃତ ହେଉଛି । ପରୁଣ ବର୍ଷ ପୁରୀ ଉଭୟ ମଣ୍ଡଳର ବ୍ରାହ୍ମଣ-ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୈବାହିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇପାରୁ ନଥିଲା । ଜଗନ୍ନାଥ ମଣ୍ଡଳର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଦକ୍ଷିଣସ୍ୟ ଓ ବିରଜା ମଣ୍ଡଳର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଯାଜପୁରସ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୋଲି ନିଜ ନିଜକୁ ଆଖ୍ୟାତ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୈବାହିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ଦିଶିବା ଏକ-ପ୍ରକାର ଅସମ୍ଭବ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଗଡ଼ଜାତ ଅଞ୍ଚଳରେ ଉଭୟ ମଣ୍ଡଳର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ପ୍ରବେଶ କରି ବହୁକାଳ ବସବାସ କରିଥିଲେ ହେଁ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ବିବାହବେଳେ ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧ ବର୍ତ୍ତମାନ କରାଯାଉଥିଲା । ବଙ୍ଗରେ ରାଜା, ଗାୟକ, ଓ ପୁରୀର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଯେଉଁପରି ତିନୋଟି ବୃହତ୍ ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ, ଓଡ଼ିଶାର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଦକ୍ଷିଣସ୍ୟ ଓ ଯାଜପୁରସ୍ୟ ନାମରେ ଦୁଇଟି ବୃହତ୍ ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ବହୁତଃ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରପୁରୀ ଓ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ଯାଜପୁର ପ୍ରାକୃତିକ ଉତ୍କଳର ଦୁଇଟି ସାଂସ୍କୃତିକ ହୃଦୟରୁ ରୂପେ ଶ୍ରେଣୀ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରପୁରୀ ତଥା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି ଓ ଏକାଧିକ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଛି । ମାତ୍ର ଯାଜପୁରକ୍ଷେତ୍ର ତଥା ବିରଜାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନୁରୂପ ଆଲୋଚନା ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ତିନୋଟି ବହୁତା ମଧ୍ୟରେ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସାମାନ୍ୟ ଆଲୋଚନା କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ତିନିଭାଗରେ; ବହୁ ପ୍ରୟାସ କଲେ ସାମାନ୍ୟ ଆଲୋଚନା ମିଳିଥାଏ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସୁଧୀର୍ଘ ଶୁଦ୍ଧିବିଚାର ପ୍ରତି ବେଶି ଦୃଷ୍ଟି ନ ଦେଇ ବକ୍ତାର ପ୍ରୟାସ ପ୍ରତି ବେଶି ଦୃଷ୍ଟି ଦେବେ ବୋଲି ମୋର ଆଶା ।

* ପ୍ରଥମ ଅଭିଭାଷଣ : ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଫେବୃଆରୀ ତିନି, ଉତ୍କଳଶିଖର ତେନ୍ତୁଳି, ସନ୍ଧ୍ୟା ସାତ ।

ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନତମ ନାମ ଥିଲା କଳିଙ୍ଗ ଏବଂ ଯାଜପୁର ଓ ବିରଜାମଣ୍ଡଳ ଏହି କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏହାର ଅକାଟ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ମହାଭାରତରୁ ମିଳିଥାଏ । ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରେ ଲେଖାଯାଇଛି ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି —

‘ଏତେ କଳିଙ୍ଗା କୌନ୍ତେୟ ତଦ୍ଧ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ।’

ଏହାପରେ ଲେଖା ମୁନି ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରର ଯେଉଁ ମହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, ତାହା ପରେ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ । ଏଠାରେ ଏତକ କହିବା ଆବଶ୍ୟକ ଯେ ଆଜିକାଲି ପରି ମହାଭାରତ ପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ବୈତରଣୀ ନଦୀ କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା ଓ ତାହାର କୂଳରେ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏଣୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯାଜପୁରମଣ୍ଡଳ ବା ଆଧୁନିକ ଉତ୍ତର-ଓଡ଼ିଶା କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ମହାଭାରତ ସଙ୍କଳିତ ହେଉଥିଲା କିମ୍ବା ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଠିକ୍ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୨୭୯ରେ ଅଶୋକ ଏହି ଦେଶକୁ ଆକ୍ରମଣ କରି ଜୟ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ ଏହି ଦେଶର ନାମ ଯେ କଳିଙ୍ଗ ଥିଲା, ଏହା ତାଙ୍କ ଶିଳାଲେଖରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଥିବା ଅଶୋକଙ୍କ ଶିଳାଲେଖ ଦୁଇଟିର ଅବସ୍ଥିତି ତାଙ୍କ ସମୟର କଳିଙ୍ଗ ସୀମାର ସଙ୍କେତ ଦେଉଛି । ଶିଳାଲେଖ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଅଛି ଭୁବନେଶ୍ୱର ନିକଟସ୍ଥ ଧଉଳି ପାହାଡ଼ରେ ଓ ଅନ୍ୟଟି ଅଛି ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାର ଜଉଗଡ଼ଠାରେ । ଉଭୟ ଶିଳାଲେଖରେ ଅଶୋକଙ୍କ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅନୁଶାସନ ମଧ୍ୟରେ ଦୁଇଟି ଲେଖାଏଁ କଳିଙ୍ଗ ଅନୁଶାସନ ରହିଛି ଏବଂ ଏ ଦୁଇଟି କଳିଙ୍ଗର ଶାସକବର୍ଗ ତଥା ଜନତା ପ୍ରତି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଅଶୋକ ଧଉଳି ଶିଳାଲେଖରେ ତୋଷାଳର କୁମାରାମାତ୍ୟଙ୍କୁ ଓ ଜଉଗଡ଼ର ଶିଳାଲେଖରେ ସମାପାର ମହାପାତ୍ରଙ୍କୁ କଳିଙ୍ଗ ଜନତାର ମଙ୍ଗଳ କରିବା ପାଇଁ ଆଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ଯେ ତୋଷାଳ କଳିଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ଓ ସେଠାରେ ଜଣେ କୁମାରାମାତ୍ୟ ବା ରାଜବର୍ଗୀୟ ମୁଖ୍ୟ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଅବସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲେ । ସମାପା ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗର ମୁଖ୍ୟ ଶାସନକେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା ଓ ସେଠାରେ ମହାପାତ୍ର ଉପାଧ୍ୟକ୍ଷେୟ ଜଣେ ଉପଶାସନକର୍ତ୍ତା ଅବସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲେ । ଅତଏବ ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶଟି ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗ ଓ ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ତୋଷାଳ ଓ ସମାପାର ଶାସନକେନ୍ଦ୍ରମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହେଉଥିଲା । ତାଙ୍କ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗର ସୀମା ଉତ୍ତରକୁ ଓ ଦକ୍ଷିଣକୁ କେତେଦୂର ବଢ଼ିଥିବା ହୋଇଥିଲା, ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ କହିବା ସମ୍ଭବପର ନହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ସମଗ୍ର ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶା କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ପାରମ୍ପରିକ ଶବ୍ଦରେ ଗଙ୍ଗାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଳିଙ୍ଗର ସୀମା ବୋଲି ଧରାଯାଇଥାଏ । ଏହା ସତ୍ୟ ହୋଇପାରେ କାରଣ ଏହି ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳର ସମୁଦ୍ର ଅଧୁନା ବଙ୍ଗୋପସାଗର ନାମରେ ଅବଦୃତ

ହେଉଥିଲା । ଅଶୋକ ତାଙ୍କ ଶିଳାଲେଖରେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୁଷ୍ପ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର କଳିଙ୍ଗର ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ଥିବା କେବଳ ତୋଷାଳି ଓ ସମାପା ନାମକ ଶାସନକେନ୍ଦ୍ର ଦ୍ଵୟର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଲେଖରେ କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନଗରର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ସମୟରେ ଯେ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, ଏହା ନିଶ୍ଚିତ କଥା । କାରଣ ଏ କ୍ଷେତ୍ରର ମହାସ୍ତ୍ୟ ମହାଭାରତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଅଶୋକଙ୍କ ଶିଳାଲେଖ ରାଜନୀତି ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସହିତ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ; ଏଣୁ କଳିଙ୍ଗର ହିନ୍ଦୁ ସମ୍ବନ୍ଧର ପ୍ରାଣକେନ୍ଦ୍ର ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ଏଥିରେ ସ୍ଥାନ ପାଇନଥିବାରୁ ଏହା ତାଙ୍କ ସମୟରେ ନଥିଲା ବୋଲି ଭାବିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ଏ କ୍ଷେତ୍ର ଅଶୋକଙ୍କ ବହୁ ପୁଷ୍ପରୁ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ଏବଂ ଅଶୋକଙ୍କ ପରେ କଳିଙ୍ଗାଧିପତି ମହାମେଘବାହନ ଖାରବେଳଙ୍କ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ନିଷ୍ପତ୍ତ ବ୍ୟବହାର ଥିବ । ଅଶୋକ ଥିଲେ ବୌଦ୍ଧ ରାଜା ଓ ଖାରବେଳ ଥିଲେ ଜୈନ ରାଜା । ଏଣୁ ଏମାନଙ୍କ ଶିଳାଲେଖରେ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ପୀଠ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ସ୍ଥାନ ପାଇବା ସମ୍ଭବପର ହୋଇପାରି ନାହିଁ ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୁଷ୍ପ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ଓଡ଼ିଶାର ଯେଉଁ ଅନ୍ଧକାରମୟ ଯୁଗ ଗୁଲିଲା, ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ନିଷ୍ପତ୍ତ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏ ଯୁଗର ଇତିହାସ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦଠାବଂଶ (ଦନ୍ତବ୍ରହ୍ମ)ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟାବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଗୁହଣିବ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା କଳିଙ୍ଗରେ ରାଜତ୍ଵ କରୁଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତର ପୁରାଣ ବାୟୁପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି :

କଳିଙ୍ଗା ମହିଷାଶ୍ଵେବ ମହେନ୍ଦ୍ର ନିଳୟାଶ୍ଵ ଯେ ।

ଏତାଞ୍ଜନପଦାନ୍ ସର୍ବାନ୍ ପାଳୟିଷ୍ୟତି ବୈ ଗୁହଃ ॥ ବାୟୁପୁରାଣ,

ବଙ୍ଗବାସୀ ସଂସ୍କରଣ, ୧୧ ତମ ଅଧ୍ୟାୟ, ପୃ ୩୮୭ ।

ଏହି ଶ୍ଳୋକରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଉଛି ଯେଉଁ ଗୁହଙ୍କ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଦଠାବଂଶରେ ଗୁହଣିବ ନାମରେ ଆକ୍ଷାତ କରାଯାଇଛି, ସେହି ଗୁହ କଳିଙ୍ଗ ମହିଷ ଅର୍ଥାତ୍ ମେଘନାଦର ଏବଂ ମହେନ୍ଦ୍ର ପର୍ବତ ଅଞ୍ଚଳ ଅର୍ଥାତ୍ ଆଧୁନିକ ଗଞ୍ଜାମ ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ଵ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ବିରଜା ଅଞ୍ଚଳ କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ବିଶ୍ୟାତ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରୂପେ ବ୍ୟବହାର ଥିଲା । ଗୁହଣିବଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଯାଜପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଖଡ଼ୀପଦାଠାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, ଏହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆଲେବନାରୁ ଟିକ୍ତ ହେବ ।

ଅତଏବ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ଯେଉଁ ଅଞ୍ଚଳରେ ଅବସ୍ଥିତ, ତାହା ଶ୍ରୀଷ୍ଟାବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା; ମାତ୍ର ଶ୍ରୀଷ୍ଟାବ ଚତୁର୍ଥ-ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଏହାର ନାମ ବଦଳି ଯାଇ ଢେଙ୍କଳ ହେଲା । ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ପଣ୍ଡିତ ଏକମତ ଯେ ମହାକବି କାଳିଦାସ ଗୁପ୍ତରାଜତ୍ଵକାଳରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ

କରି ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ କରିବା ଲେଖିଥିଲେ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ବିଦ୍ୟାଦିତ୍ୟଙ୍କ ରାଜସଭାମଣ୍ଡଳ
କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସଙ୍ଗେଷ୍ଟ ମହାକାବ୍ୟ ରଘୁବଂଶରେ ସେ ଉତ୍କଳର ଅବସ୍ଥିତି
ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି, ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବିରଜାମଣ୍ଡଳ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀର
ଚତୁର୍ଥ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । କାଳିଦାସ ରଘୁବଂଶର
ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗରେ ଦିଗ୍‌ବିଜୟୀ ରଘୁକୁ ବଙ୍ଗଦେଶରୁ ସେନାଆସି ତାଙ୍କୁ ଉତ୍କଳରେ
ପହଞ୍ଚାଇଛନ୍ତି ଏବଂ ସେଠାରୁ ତାଙ୍କୁ କଳିଙ୍ଗକୁ ସେନାଯାଇଛନ୍ତି :

ସ ଶତ୍ରୁଂ କପିଶାଂ ସୈନ୍ୟେର୍ବିଜ ଦ୍ଵିତଦ ସେତୁଭଃ ।

ଉତ୍କଳାଦଶିତିପଥଃ କଳିଙ୍ଗାଭିମୁଖୋ ଯଯୌ ॥ (୪ର୍ଥ ସର୍ଗ, ଶ୍ଳୋ : ୩୮ ।)

ଏହାର ସରଳ ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ ତଦନ୍ତର ରଘୁ ଶତ୍ରୁନାଶିତ ସେତୁ ଦ୍ଵାରା କପିଶା
ନଦୀ ପାରହୋଇ ସୈନ୍ୟେ ଉତ୍କଳ ଦେଶରେ ଉପନୀତ ହୋଇଥିଲେ । ତଦ୍‌ଦେଶୀୟ
ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ତାଙ୍କୁ ପଥ ଦେଖାଇ ଦେଲେ ଏବଂ ସେହିଠାରୁ ସେ କଳିଙ୍ଗ ଅଭିମୁଖରେ
ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । କପିଶା ନଦୀ ହେଉଛି ଆଧୁନିକ ପୁରୀରେଖା । ଏଣୁ ଏ ନଦୀ
ପାର ହେବା ପରେ ରଘୁ ଉତ୍କଳ ଦେଶରେ ପହଞ୍ଚି ଥିବାରୁ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀର ଚତୁର୍ଥ ପଞ୍ଚମ
ଶତାବ୍ଦୀରେ ବିରଜାମଣ୍ଡଳ ଯେ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା, ଏଥିରେ
ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ରହିନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଉତ୍କଳ ନାମଟି ପ୍ରଚଳିତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ
କଳିଙ୍ଗ ନାମଟି ଲେପ ପାଇଥିଲା ବୋଲି ଭାବିବା ଠିକ୍ ହେବ ନାହିଁ, କାରଣ ଆଜିକାଲି
ପୁରୀ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟଟି କଳିଙ୍ଗ, ଉତ୍କଳ, ଉଡ଼ିଶା ଓ ଓଡ଼ିଶା ନାମରେ ଅଭିହିତ
ହେଉଛି, ମାତ୍ର ପ୍ରଶାସନିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହାର ନାମ ଓଡ଼ିଶା ରହିଛି । ହୁଏତ ଏ ସମୟରେ
ବିରଜାମଣ୍ଡଳର ପ୍ରଶାସନିକ ନାମ ହେଲା ଉତ୍କଳ, ମାତ୍ର ଏହାର ପ୍ରାଚୀନ ନାମ କଳିଙ୍ଗ
ଲେପ ପାଇଲା ନାହିଁ ।

ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀର ଚତୁର୍ଥ-ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀବେଳକୁ ବିରଜାମଣ୍ଡଳର ଯେଉଁ ନୂତନ ନାମ
ଉତ୍କଳ ହେଲା, ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ତାମ୍ର ଶିଳାଲେଖରେ ଦେଖାଯାଏ । ନବମ
ଶତାବ୍ଦୀର ବଙ୍ଗର ପାଳରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କରେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ନାମ
ଉତ୍କଳ ରୂପେ ଦେଖାଯାଏ । ଗୋଟିଏ ପାଳ ତାମ୍ରଶାସନରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ପାଳରାଜା
ଦେବପାଳ ଉତ୍କଳ ଦେଶର ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଧୂସ କରିଦେଇଥିଲେ ଓ ପ୍ରାଗ୍‌ଜ୍ୟୋତିଷ
ବା ଆସାମକୁ ଜୟ କରିଥିଲେ । ଏ ସମସ୍ତ ଦେଶ ଜୟ କରିବା ପାଇଁ ସେ ତାଙ୍କ ଅମାତ୍ୟ
ଦର୍ଭପାଣି, କେଦାର ମିଶ୍ର ଓ ଜୟପାଳଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରଭୁତ ସାହାଯ୍ୟ ପାଇଥିଲେ (୧) ।
ପାଳ ତାମ୍ରଶାସନରେ ଅତିରଞ୍ଜନ ଥିବା ନିତାନ୍ତ ସ୍ଵାଭାବିକ; କିନ୍ତୁ ପାଳରାଜାମାନଙ୍କ

(୧) The Age of Imperial Kanauj,
Bharatiya Vidya Bhaban. p. 50.

ସମସ୍ୟାପଦ୍ମ ଓଡ଼ିଶାର ଭୌମରାଜାମାନଙ୍କର ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ଯେ ସଂସର୍ଗ ଲାଗିଥିଲା, ଏହାର ପ୍ରମାଣ ଅନ୍ୟ ଉପାଦାନରୁ ମଧ୍ୟ ମିଳୁଛି । ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶାର ଉତ୍କଳରାଜା ବଙ୍ଗର ପାଳସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ଲାଗିଥିଲା । ଏଣୁ ଏହି ଅଞ୍ଚଳକୁ ବଙ୍ଗରାଜା ଦେବପାଳ ଯେତେବେଳେ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଏହାର ନାମ ଥିଲା ଉତ୍କଳ । ଏହି ଅଞ୍ଚଳ ବିରଜାମଣ୍ଡଳ ଛଡ଼ା ଆଉ କଣ ହୋଇପାରେ ? ଅଷ୍ଟମ-ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ଭୌମ ତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବିରଜାମଣ୍ଡଳ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଗୋଟିଏ ଭୌମ ତାମ୍ରଶାସନରେ ଲେଖାଅଛି, “ଭୌମସ୍ୟ ମହତ୍ତ୍ୱା ଖ୍ୟାତ— ଗୁଣମାଲେକ୍ତେ ନୃପୋଽଭୁତ” (୧) । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଏହି ତାମ୍ରଶାସନ ଲିଖିତ ହେବାବେଳକୁ ଭୌମରାଜ୍ୟ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା ଏବଂ ଭୌମମାନଙ୍କ ଖ୍ୟାତ ଓ ଗୁଣମାନରେ ଏହା ପରିପୁର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା । ଯାଜପୁରଠାରେ ଭୌମମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା, ଏଣୁ ସେମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ଏହି ଅଂଶ ମଧ୍ୟ ଯେ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର କାରଣ ରହୁନାହିଁ । ସାତ୍ୟକର ନନ୍ଦୀଙ୍କ ରାମଚରିତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ରାମପାଳଙ୍କ ଜଣେ ସାମନ୍ତ ରାଜା ଜୟସିଂହ ଉତ୍କଳର ରାଜା କର୍ଣ୍ଣକେଶରଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । କର୍ଣ୍ଣକେଶର ବା କର୍ଣ୍ଣଦେବ ସୋମ ରାଜବଂଶର ଶେଷ ରାଜା ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ଯଯାତନଗର ବା ଯାଜପୁର (୩) । ଏଣୁ ସୋମବଂଶୀ କେଶର ରାଜା କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମପାଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା ।

ଭୌମରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନମାନ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଉତ୍କଳ ଓଡ଼ିଶା ଉତ୍କଳ ତୋଷଳ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହେଉଥିଲା । ଭୌମରାଜାମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଯେଉଁ ଗ୍ରାମମାନ ଦାନ କରିଥିଲେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଭୌମରାଜ୍ୟର ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳର ଉତ୍କଳବଂଶରେ ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, ସେହି ଅଂଶକୁ ଉତ୍କଳ ତୋଷଳ ଓ ଦକ୍ଷିଣାଂଶରେ ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, ସେହି ଅଂଶକୁ ଦକ୍ଷିଣ ତୋଷଳ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଅତଏବ ଭୌମରାଜ୍ୟର ସମସ୍ତ ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳ ତୋଷଳ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଆଖ୍ୟାତ ହେଉଥିଲା । ଅନ୍ତରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗରେ ତୋଷାଳ ନାମକ ଗୋଟିଏ ନଗର ଥିଲା । ଯେଉଁ ଅଞ୍ଚଳରେ

(୧) Chaurasi Grant of Sivakaradeva, Journal of Bihar and Orissa Research Society, Vol XIV, p. 292—306.

(୩) Epigraphia Indica, Vol. XXXIII Page 263 and Page 269

ତୋଷାଳ ନଗରୀ ଅବସ୍ଥା ଥିଲା, ସେହି ଅଞ୍ଚଳ ବା ଦେଶକୁ ମଧ୍ୟ ତୋଷାଳ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏହାର ପ୍ରମାଣ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଅବତଂଶକର ଗନ୍ଧବୁଦ୍ଧ ପ୍ରକରଣରୁ ଜଣାଯାଏ । ଏଥିରେ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଧାନ ନାୟକ ପୁଧନ ଉପାସିକା ଅଚଳସ୍ଥିରକୁ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ଅମିତ ତୋଷଳ ନାମକ ଗୋଟିଏ ଦେଶ ଓ ତୋଷାଳ ନାମକ ଗୋଟିଏ ନଗରୀ ଅଛି ଏବଂ ଏହି ନଗରୀରେ ସଙ୍ଗରାମିନ୍ ନାମକ ଜଣେ ପରିବାଜକ ଗ୍ରମଣ ବାସ କରୁଛନ୍ତି (୪) । ସୋରୋରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ତାମ୍ରଶାସନରେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ତର ତୋଷଳର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି (୫) ।

ଉଡ୍ର ନାମଟି ମଧ୍ୟ ଅପ୍ରୋଚୀନ ଓ ଏହି ନାମଟିରୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଶା ନାମର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟିଛି । ବିରଜାମଣ୍ଡଳ ଯେ ଉଡ୍ର ବିଷୟ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା ତାହା ଉଲ୍ଲିଖିତ ସୋରୋ ତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଏହି ତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କରେ ଉତ୍ତର ତୋଷଳ ଓ ଉଡ୍ର ବିଷୟ ଉଭୟର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ପାଦର ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଗୁଳଙ୍କ ତରୁମସ୍ତାବ ଶିଳାଲେଖରେ ଉଡ୍ର ବିଷୟର ନାମ ରହିଛି (୬) । ଜେଟାସ୍ ଐତିହାସିକ ତାରନାଥଙ୍କ ବିବରଣୀରେ ଏହା ଉଡ୍ରଦ୍ୱିଶା ଆକାର ଧାରଣ କରୁଛି । ଏହି ଉଡ୍ରଦ୍ୱିଶା ନାମଟିରୁ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶା ନାମଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟିଛି ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅଲେକନାରୁ ଦେଖାଯିବ ଯେ ବିରଜାମଣ୍ଡଳ କେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗ, କେତେବେଳେ ଉତ୍କଳ, କେତେବେଳେ ତୋଷଳ ଓ କେତେବେଳେ ଉଡ୍ର ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇ ପୁରାଣ ପୁରାଣ ରହିଆସିଛି । ତୋଷଳ ଛଡ଼ା ଏ ସମସ୍ତ ନାମ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଜାଣିତ ଅଛି । ଅଜିକାଲି ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାକୁ କଳିଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍କଳ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ବିରଜାମଣ୍ଡଳର ବିସ୍ତୃତ କେତେଦୂର ଥିଲା, ତାହାର ସଠିକ୍ ବିବରଣ କୌଣସି ଉପାଦାନରୁ ମିଳେନାହିଁ । ତେବେ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେତେବେଳେ ସାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତ ଲେଖିଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଏହାର ଦକ୍ଷିଣସୀମା ଯେ ଚନ୍ଦ୍ରୋତ୍ପଳା ବା ମହାନଦୀ ଥିଲା, ଏହା ତାଙ୍କ ମହାଭାରତରୁ ଜଣାଯାଏ । ସାରଳା ଦାସ ଆଦିପବର ଆରମ୍ଭରେ ଲେଖିଛନ୍ତି :

(୪) Quoted in B. C. Bagchi's *Dravidians and Predravidians in India*. VV—177-8.

(୫) *Epigraphia Indica* Vol XXIII Grant D. P. 199.

(୬) *Ibid.* Vol IX, P. 232

କମ୍ବୁଦ୍ରୀପ ଭ୍ରତଃଶ୍ଚ ଓଡ଼ିଶାଞ୍ଚ ମଣ୍ଡଳରେ
 ଉତ୍ତଳେଶ୍ବର ଲିଙ୍ଗ ଚନ୍ଦ୍ରପୂଜା ଦକ୍ଷିଣ କଳରେ । ୧ ।
 କସ୍ତୁରୀର ନିଳ ଭୂମି ଯାଜନଶ୍ରମ ନିକଟେ ଦକ୍ଷିଣ ବାଣରାସି
 କୁଶସ୍ଥଳି ଭୂମି ଦ୍ଵାରିକା ଯେ କ୍ଷେତ୍ର ପୁଣ୍ୟ ବାସୀ । ୨ ।

(ସାମ୍ବୁଦ୍ଧିକ ବ୍ୟାପାର ବିଭାଗ, ପୃ-୪)

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କସ୍ତୁରୀ ଅର୍ଥାତ୍ ବିରଜାଙ୍କ ନିଳ ଭୂମି ଯାଜନଶ୍ରମଣ୍ଡଳ ଚନ୍ଦ୍ରୋତ୍ତଳ କୂଳସ୍ଥ ବାଣରାସୀ ବା ଆଧୁନିକ କଟକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଥିଲା । ବସୁଭଃ ମହାନଦୀର ଓଡ଼ିଶାର ବିରଜାମଣ୍ଡଳ ଓ ଜଗନ୍ନାଥମଣ୍ଡଳର ସୀମାରେଖା ହୋଇ ରହିଥିଲା । ବିରଜା-ମଣ୍ଡଳ ଉତ୍ତରକୁ କେତେଦୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା, ତାହା ସ୍ଥିର କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେବେ ଏହା ଆଧୁନିକ ବାଲେଶ୍ଵର, ମୟୂରଭଞ୍ଜ, କେଉଁଝର, ସିଂହଭୂମି, ଏପରିକି ମେଦିନୀପୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା ବୋଲି ମନେହୁଏ । କାରଣ ଏହି ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କରେ ବିରଜାପାଞ୍ଜି ଅଜପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

ବିରଜାମଣ୍ଡଳରେ ଯେଉଁସବୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସ୍ଥାନ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକର ସାମାନ୍ୟ ସୂଚନା ନଦେଲେ ଏ ମଣ୍ଡଳର ଭୌଗୋଳିକ ବିବରଣ ଅସୁସ୍ଥ ରହିବ । ଏଣୁ ଏ ମଣ୍ଡଳର ଯେଉଁସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାନ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରୁ ବା ତାମ୍ରଶିଳାଲେଖରୁ ମିଳୁଛି, ସେମାନଙ୍କର ସାମାନ୍ୟ ବିବରଣ ଦିଆଯାଉଛି ।

✓**ବିରଜା** :— ବିରଜାଦେବୀ ତଥା ତାଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତର ୮୫ ତମ ଅଧ୍ୟାୟରେ :

✓**ବିତୋ ବିତରଣୀ ଗଚ୍ଛେତ୍ ସର୍ବପାପ ପ୍ରମୋଚନଂ ।**

ବିରଜଂ ଗର୍ଭମାସାଦ୍ୟ ବିରଜତ ଯଥା ଶଶୀ । ୭ ।

ଅର୍ଥାତ୍ ବିରଜାଦେବୀଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବିରଜାମଣ୍ଡଳର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରାଥ ଓ ସର୍ବପ୍ରଧାନ ସାମ୍ବୁଦ୍ଧିକ କ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା ଯାଜପୁର । ଏହା ଆଜିକାଲି ପରା ବିତରଣୀ କୂଳରେ ଥିଲା ଏବଂ ଏହାର ନାମଥିଲା ବିରଜ ବା ବିରଜା । ଭାରତର ସମସ୍ତ ଗର୍ଭ ମହାଭାରତରେ ସ୍ଥାନ ପାଇନାହିଁ; ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ ହେବା ବେଳକୁ ଯେଉଁ ଗର୍ଭମାନ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଅବସ୍ଥିତ ରହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲାଭ କରିଥିଲେ ସେହିମାନଙ୍କ ନାମ ଓ ମହାତ୍ମ୍ୟ ହିଁ ଏଥିରେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏହି ଦୁଷ୍ଟର ଦେଖି ଯାକ ଗଲେ ବିରଜା-କ୍ଷେତ୍ର ମହାଭାରତ ରଚିତ ହେବାର ବହୁପୂର୍ବରୁ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏହା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଷଷ୍ଠ ବା ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ବୋଲି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତ ହେବନାହିଁ । ମହାଭାରତର ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ସଂସ୍କୃତଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ବିରଜାଙ୍କ ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବାୟୁପୁରାଣରେ ଓ ହରିବଂଶରେ ବିରଜାଙ୍କୁ ଆଦ୍ୟପାନାମକ ପିତୃଗଣଙ୍କ ମାନସୀକନ୍ୟା

ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ବାୟୁପୁରାଣର ବିରଜାଙ୍କ ବିବରଣ ପରେ ଆଲୋଚିତ ହେବ । ସର୍ବଶେଷରେ ବିରଜାମହାତ୍ମ୍ୟ ନାମରେ ବିରଜାକ୍ଷେପର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ସମ୍ବନ୍ଧି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡପୁରାଣରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି ଓ ତାହାର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ମଧ୍ୟ କରାଯାଇଛି । ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରୁ ଅନ୍ତତଃ ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବିରଜା ନାମଟି ସ୍ଥାନପାଇବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି । ସୁଦର୍ଶନପୁରାଣ ନାମକ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗୋଟିଏ ଭବିଷ୍ୟତ୍ ବାଣୀ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି ଓ ଏଥିରେ ଗୋତମ ବୁଦ୍ଧ ସାରପୁଷ୍ପକୁ କହିଛନ୍ତି ଯେ ସେ ଦୁଇ ଭବିଷ୍ୟତ୍ରେ ପଦ୍ମପ୍ରଭ ନାମରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥଳି ହେବ ବିରଜା ।

ହୁଇ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଯାହୁଡ୍ୟ ଛଡ଼ା ବହୁ ତାମ୍ରଶାସନରେ ମଧ୍ୟ ବିରଜା ନାମଟି ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ସୋରୋରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଶ୍ରୀଷ୍ଟାଦ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ‘ଡ଼’ ତାମ୍ରଶାସନରେ ମହାରାଜ ଭଗୁଦତ୍ତ ବିଜ୍ଞା ନାମକ ସ୍ଥାନରୁ ଗ୍ରାମ ଦାନ କରୁଛନ୍ତି । ଏହି ବିରଜା ବିରଜାର ବିକୃତ ରୂପ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ (୭) । ଶ୍ଵେତକବି ଗଙ୍ଗରାଜା ଜୟବର୍ମାଦେବ ତାଙ୍କ ଗଙ୍ଗାମ ତାମ୍ରଶାସନରେ ବିରଜାର ଉନ୍ନତ କେଶଶକ୍ତି ତାଙ୍କର ସାଙ୍ଗଭୈମ ରାଜାରୂପେ ସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । (୮) ଏହି ଉନ୍ନତ କେଶଶ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ତ୍ରୈମରାଜା ଶିବକର ଉନ୍ନତସିଂହଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହିନୁହନ୍ତି । ତ୍ରୈମରାଜାବିଜୟନାମକ ତାମ୍ରଶିଳା-ଲେଖରେ ମଧ୍ୟ ବିରଜା ନାମଟି ଦେଖାଯାଏ । ଭୁବନେଶ୍ଵର ନିକଟସ୍ଥ ଉଦୟଗିରିର ଗଣେଶଗୁମ୍ଫାର ଶିଳାଲେଖ ଓ ଧଉଳିଗିରିର ଗୋଟିଏ ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବିରଜା ନିବାସୀ ବୈଦ୍ୟ ନନ୍ଦ ଓ ତାଙ୍କ ପତ୍ନୀ ଇନ୍ଦ୍ରାଙ୍କ ଠାରୁ ସମ୍ଭୂତ ସ୍ଵାମୀ ନାମକ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ତ୍ରୈମରାଜା ଶାନ୍ତିକର ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ଵକାଳରେ ଗଣେଶଗୁମ୍ଫାର ଗଣେଶ ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଓ ଧଉଳିପାହାଡ଼ରେ ଥିବା ଗୁମ୍ଫାଟି ଖୋଦନ କରି ଏହି ଶିଳାଲେଖ ଦୁଇଟି ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ । ଶେଷୋକ୍ତ ଶିଳାଲେଖରେ ଥିବା ତାରିଖରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଏହା ୮୨୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା (୯) । ଏହାଛଡ଼ା ଶିବକରଦେବଙ୍କ ତ୍ରୈମରାଜା ତାମ୍ରଶାସନରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ଏହି ତାମ୍ରଶାସନ ଯେ ଉଦ୍ଧୃତ କରିଥିଲେ ସେହି ହରି-ବର୍ଦ୍ଧନ ବିରଜାର ଅଧିବାସୀ ଥିଲେ (୧୦) । ଯାଜପୁର ମଧ୍ୟରେ ମହାକଳ ନାମକ ଯେଉଁ ସଦ ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଛି ଜୟସିଂହଙ୍କ ତେଜାନାମ ତାମ୍ରଶାସନରେ ତାହାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏହି ତାମ୍ରଶାସନର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଲେଖାଅଛି—

(୭) Ibid, Vol. XXIII, P. 203

(୮) Indian Historical Quarterly, Vol XII, pp 489-493.

(୯) K. C. Panigrahi—Chronology of the Bhaumakaras and Somavamsis of Orissa, pp. 58-61.

(୧୦) Journal of Bihar and Orissa Research Society, Vol XIV, pp. 292-306.

“ମହାକଳ ବାମନାତ୍ ପ୍ରାୟ ପଞ୍ଚମହାଶବ୍ଦ” (୧୧) । ଏହାର ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ ଜୟସିଂହ ମହାକଳ ଦାସଙ୍କ ଠାରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ବରଜା ନିବାସୀ ଭୌମରାଜାଙ୍କ ଠାରୁ ପଞ୍ଚମହାଶବ୍ଦ ପାଇଥିଲେ । ଏହି ପଞ୍ଚମହାଶବ୍ଦ ହେଉଛି ମହାରାଜା, ମହାସାମନ୍ତ, ମହାମନ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ, ମହାପ୍ରତିହାର ଓ ମହାବିଷୟପତି । ଜୟସିଂହ ନିଶ୍ଚୟ ଭୌମରାଜା-ମାନଙ୍କ କରଦ ଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ଏହି ପଞ୍ଚମହାଶବ୍ଦ ପାଇଥିଲେ ।

ଯାଜପୁରର ପ୍ରାଚୀନ ନାମ ବରଜାରୁପେ ଏହିପରି ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ରହି ଆସିଥିଲା, ମାତ୍ର ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ନାମ ବଦଳିଯାଇ ସୋମବର୍ଣ୍ଣାକେଶରୀ ରାଜବଂଶ ଅମଳରେ ଯଯାତିନଗରରେ ପରିଣତ ହେଲା । ସୋମବର୍ଣ୍ଣାକେଶରୀ ମାନଙ୍କ ପ୍ରଥମ ରାଜାଙ୍କ ଥିଲେ ବିନାୟକ, ମାତ୍ର ଏ ବଂଶର ପ୍ରଥମ ଯଯାତିଙ୍କ ଅମଳରେ ବିନାୟକଙ୍କୁ ଯଯାତିନଗର କୁହାଗଲା । ଏହି ବିନାୟକ ସୋମବର୍ଣ୍ଣାଙ୍କଠାରୁ କୋଡ଼ିଏ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଥିବା ମହାନଦୀ-କୂଳସ୍ଥ ଆଧୁନିକ ବରଜା ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଓଡ଼ିଶାକୁ ଦଖଲ କରିବା ପରେ ଯାଜପୁର ଠାରେ ସ୍ଥାପିତ ରାଜଧାନୀକୁ ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗର କୁହାଗଲା (୧୨) । ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରେ ଯାଜପୁରର ନାମ ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗରରୂପେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି (୧୩) । ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ରାଜତ୍ଵ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୋମବର୍ଣ୍ଣାକେଶରୀମାନେ ସ୍ଵାଧୀନ ଯଯାତିନଗରରେ ବସବାସ କରି କୋଶଳ ଓ ଉତ୍କଳ ଏହି ଦୁଇଟି ରାଜ୍ୟକୁ ଶାସନ କରୁଥିଲେ; ମାତ୍ର ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତି କୋଶଳ, ଉତ୍କଳ ଓ କଙ୍ଗୋଦ (ଗଞ୍ଜାମ-ଅଞ୍ଚଳ)ର ରାଜାରୂପେ ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇ ଶିଳିଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଉପାଧି ଧାରଣ କରିବା ପରେ ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର ବା ଯାଜପୁର ଠାରେ ରହି ରାଜ୍ୟଶାସନ କରିବା ଅଧିକ ସୁବିଧାଜନକ ମନେ କରିଥିଲେ । ରାଜ୍ୟର ସୀମା ବିସ୍ତୃତ ହୋଇଯିବା ହେତୁରୁ ଯାଜପୁରକୁ ପ୍ରଧାନ ରାଜଧାନୀ କରିବା ପାଇଁ ସେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ଵର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାୟ ୧୦୨୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଘଟିଥିଲା । ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ପୁତ୍ର ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀ ମହାରାଜାଙ୍କୁ ଓ ସୋମବଂଶର ଶେଷ ନରପତି କର୍ଣ୍ଣଦେବ ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ଏହି ଯଯାତି ନଗର ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁରରୁ ସେମାନଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନମାନ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଅତଏବ ପ୍ରାୟ ୧୧୧୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସୋମବର୍ଣ୍ଣାକେଶରୀମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ଵ ଲେପ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଜପୁର ଯଯାତିନଗର ନାମ ବହନ କରି ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରଧାନ ରାଜଧାନୀରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା ।

(୧୧) Ibid, Vol II, pp. 417-19.

(୧୨) K. C. Panigrahi—Chronology of the Bhauma-Karas and Somavamsis of Orissa, p p. 10-15.

(୧୩) ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି, ପ୍ରାଚୀ ସମିତି, ୧୯୪୦, ପୃ. ୮ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗଙ୍ଗରାଜତ୍ବ କାଳରେ ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର ବା ଯାଜପୁର ଗଙ୍ଗରାଜ୍ୟର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ସାଂସ୍କୃତିକ କେନ୍ଦ୍ର ହୋଇ ରହିଲା ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର ଏହା ଗଙ୍ଗରାଜମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଙ୍ଗ ଦେବ କେଶରୀବଂଶର ଶେଷ ରାଜାଙ୍କ ବିଦ୍ରୋହ ଅମାତ୍ୟ ବାପୁଦେବ ରଥଙ୍କ ଆହ୍ୱାନକ୍ରମେ “ନାଟବେଶରେ ଆସି କଟକ ମାଡ଼ିବସି ରାଜା ହୋଇଲୁ (୧୪)” । ଏହି କଟକ ଆଧୁନିକ କଟକ ନୁହେଁ, ଏହା ନିଶ୍ଚୟ ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର କଟକ ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର; କାରଣ ଆଧୁନିକ କଟକ ସୋମବଂଶୀ ରାଜ୍ୟର ଶେଷ ନରାଜ କର୍ଣ୍ଣଦେବ ବା କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ଯାଜପୁର ହିଁ ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ଏହି ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଙ୍ଗଦେବ ନାଟବେଶରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଛତ୍ରବେଶରେ ଆସି ଏହି ଯାଜପୁର କଟକ ହିଁ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ଗଙ୍ଗରାଜତ୍ବର ପ୍ରାରମ୍ଭ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ପାଞ୍ଚୋଟି ବୃହତ୍ କଟକ ବା ଦୁର୍ଗର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟିଯାଉଥିଲା । ଏଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗର କଟକ ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର, ଅଭିନବ ଅମରାବତୀ କଟକ ବା ଆଧୁନିକ ଛତ୍ରପା, ରତ୍ନପୁର କଟକ, ଅଭିନବ ବାଗଣସୀ କଟକ ବା ଆଧୁନିକ କଟକ ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଙ୍ଗ କଟକ ବା ବାରଙ୍ଗ ନିକଟସ୍ଥ ଆଧୁନିକ ଶାରଙ୍ଗଗଡ଼ । ଯାଜପୁର କଟକ କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିବାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଙ୍ଗ ଏହାକୁ ହିଁ ପ୍ରଥମେ ଦଖଲ କରିଥିଲେ, ମାତ୍ର ଗଙ୍ଗମାନଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଇନ୍ଦ୍ରାସିନ୍ଧୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯାଜପୁର ସେମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ହୋଇ ରହି ନ ଥିଲା । ଅଭିନବ ବାଗଣସୀ କଟକ ବା ଆଧୁନିକ କଟକକୁ ଗଙ୍ଗବଂଶର କେଉଁ ରାଜା ପ୍ରଥମେ ରାଜଧାନୀ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କଲେ, ତାହା ଯଦି ଭବରେ ଜଣାଯାଇ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଗଙ୍ଗରାଜା ତୃତୀୟ ଅନଙ୍ଗଭୀମ ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବ ବେଳକୁ ଏହା ଗଙ୍ଗମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ହୋଇଯାଉଥିଲା । ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ୧୧୧୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୧୧୩୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ ଓ ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କ ନଗର ତାମ୍ରଶାସନକୁ ଅଭିନବ ବାଗଣସୀରୁ ଦାନ କରିଥିଲେ (୧୫) । ଉତ୍ତର ଭାରତର ଗଙ୍ଗାକୁଳରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ବାଗଣସୀ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାରୁ ଗଙ୍ଗମାନେ ସେମାନଙ୍କ ନବରାଜଧାନୀ ବାଗଣସୀକୁ ଅଭିନବ ବାଗଣସୀ ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥିଲେ । ବାଗଣସୀକୁ ଓଡ଼ିଆମାନେ ଉଚ୍ଚାରଣ କଲେ ବାଗଣସି, ବିଗଣସି ବା ବିଡ଼ାଣସୀ । ବିଡ଼ାଣସୀ ନାମଟି କଟକର ଅଂଶବିଶେଷ ସହିତ ଅଦ୍ୟାପି ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ହୋଇଛି ।

ଯାଜପୁର ଓଡ଼ିଶାର ଦୁଇଟି ପ୍ରଧାନ ରାଜବଂଶର ରାଜଧାନୀ ହୋଇ ରହିବାପରେ ଗଙ୍ଗ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ ତାହାର ରାଜନୀତିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ହ୍ରାସ ପାଇଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଯଯାତିନଗର ବା ଯାଜନଗରର ନାମ ଏଡ଼େ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲାଭ କରିଥିଲା ଯେ ଯାଜନଗର କହିଲେ ସମଗ୍ର

ଓଡ଼ିଶାକୁ ଗୁଣାଉଥିଲା । ମୁସଲମାନ ଜାତିହାସମାନଙ୍କରେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଯାଜନଗର ରୂପେ ଆଖ୍ୟାତ କରାଯାଇଛି । ତାବାକତ୍-ଜ-ନାସିର ଓ ଫରୋଜ ଶାହା ନାମରେ ଓଡ଼ିଶା ଯାଜନଗର ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇଛି । ଶେଷୋକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗଙ୍ଗରାଜା ପ୍ରଥମ ଗୁରୁ-ଦେବକୁ ଶରଣ ଦେଲେ ଓ ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀକୁ ବନାରସ୍ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି; ମାତ୍ର ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟକୁ ଯାଜନଗର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଆକବରଙ୍କ ରାଜତ୍ବ କାଳର ଆବୁଲ-ଫାଜଲଙ୍କ କୃତ ଅଇନ-ଜ-ଆକବରୀରେ ହିଁ ପ୍ରଥମେ ଓଡ଼ିଶା ନାମଟି ଦେଖାଯାଏ । ତତ୍ପରେ ସମସ୍ତ ମୁସଲମାନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଓଡ଼ିଶା ଯାଜନଗର ରୂପେ ହିଁ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇଛି । ଯଯାତିନଗର ବା ଯାଜନଗରର ଦୀର୍ଘ ବିଚିତ୍ର୍ୟ ହେତୁରୁ ଏହା ଗୋଟିଏ ଯୋଗରୂପ ନାମ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବାସ୍ତବ୍ୟ କଟକ ଦୀର୍ଘକାଳଧର ଗଙ୍ଗ, ମୁସଲମାନ ଓ ମରହଟ୍ଟା ଶାସନ କାଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜଧାନୀ ରୂପେ ରହିଥିବାରୁ ଏହା ମଧ୍ୟ ଏକ ଯୋଗରୂପ ନାମ ହୋଇଗଲା ଏବଂ କଟକ କହିଲେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶାକୁ ଗୁଣାଉଥିଲା । ବ୍ରିଟିଶ ରାଜତ୍ବ ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ବ୍ରିଟିଶମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁ ଡିଭିଜନ୍ ସ୍ଥାପନ କଲେ, ତାହାର ନାମ ଓଡ଼ିଶା ଡିଭିଜନ୍ ନରଖି କଟକ ଡିଭିଜନ୍ ବା ନବମ ଡିଭିଜନ୍ ରଖିଲେ ।

ଗୁହଡ଼େବ ପାଟକ ବା ଗୁହେଶ୍ବର ପାଟକ - ଏହା ବରଜାମଣ୍ଡଳର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରଧାନ ଭୌଗୋଳିକ ନାମ । ଭୌମରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନ ଗୁଡ଼ିକ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ପ୍ରଥମ ଶୁଭକର ଦେବ ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶିବକର ଦେବ ଗୁହଡ଼େବ ପାଟକ ଜୟସ୍ଵଭାବାରୁ ଓ ସେମାନଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମସ୍ତ ଭୌମ ରାଜା ଓ ରାଣୀ ଗୁହେଶ୍ବର ପାଟକ ଜୟସ୍ଵଭାବାରୁ ସେମାନଙ୍କ ଶାସନ ମାନ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ଗୁହଡ଼େବ ହିଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଗୁହେଶ୍ବରରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲେ । ଯେଉଁଠାରେ ରାଜାମାନେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବାବେଳେ ତାମ୍ରଶାସନ ଦାନ କରୁଥିଲେ, ତାକୁ ଜୟସ୍ଵଭାବାର କୁହାଯାଉଥିଲା । ଯେହେତୁ ସମସ୍ତ ଭୌମ ତାମ୍ରଶାସନରେ ଗୁହଡ଼େବ ପାଟକ ବା ଗୁହେଶ୍ବରପାଟକକୁ ଜୟସ୍ଵଭାବାର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ଏହାକୁ ସେମାନଙ୍କ ସ୍ଥାୟୀ ବାସସ୍ଥାନ ବା ରାଜଧାନୀ ବୋଲି ଧରିବା ହିଁ ସମୀଚୀନ । ଯାଜପୁରଠାରୁ ପାଞ୍ଚମାଇଲ ଦୂରରେ ଖଡ଼ାପଦା ନିକଟରେ ଗୋହର ଟିକରା ନାମକ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନ ଅଛି । ଟିକରାର ଅର୍ଥ ଉଜସ୍ଥାନ ଓ ଗୁହେଶ୍ବରରୁ ଗୋହର ନାମଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ଦର୍ଶିଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ କଳିଙ୍ଗରେ ଗୁହଣିବ ନାମକ ଜଣେ ରାଜାଥିଲେ । ହୁଏତ ତାଙ୍କର ନାମାନୁସାରେ ଗୁହଡ଼େବ ପାଟକ ବା ଗୁହେଶ୍ବର ପାଟକ ନାମଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ଦର୍ଶିଥିଲା । ଗୋହର ଟିକରା ନିକଟରେ ଖଡ଼ାପଦା ଅବସ୍ଥିତ ଏବଂ ଏହା ଗୋଟିଏ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାନ । ଖଡ଼ାପଦାରୁ ରାବେଟି ବୌଦ୍ଧମୁର୍ତ୍ତି ଅପସାରିତ ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭୁବନେଶ୍ବରସ୍ଥ ଓଡ଼ିଶା ମିଉଜିଅମ୍‌ରେ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଅବଲୋକିତେଶ୍ବର ପଦ୍ମପାଣି ମୂର୍ତ୍ତି ଭୌମରାଜା ଶୁଭକର ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ

ଏହି ମୁର୍ତ୍ତିରେ ଥିବା ଶିଳାଲେଖରୁ ମିଳେ (୧୭) । ଏ ସମସ୍ତ ବିଷୟ ବିଚାର କଲେ ଗୋହିର ଟିକରା ଠାରେ ହିଁ ଭୌମମାନଙ୍କ ରାଜପ୍ରାସାଦ ବ୍ୟାପାନ ଥିଲା ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ ଗୋହିର ଟିକରା ମଧ୍ୟ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ; କାରଣ ପାରମ୍ପରିକ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମହାକ୍ଷେତ୍ରର ପରିସର ପଞ୍ଚକୋଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟୁତ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚ ମହାକ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର ଅନ୍ୟତମ ।

ଭଦ୍ରକାଳୀପୀଠ—ଭଦ୍ରକାଳୀପୀଠ ବିରଜାମଣ୍ଡଳର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରାଚୀନ ପୀଠ । ଅଳ୍ପବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଭଦ୍ରକାଳୀ ମନ୍ଦିରରୁ ଯେଉଁ ଶିଳାଲେଖ ଅପସାରିତ ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ମିଉଜିଅମ୍‌ରେ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି, ତାହାହେଉଛି ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦୀ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଶିଳାଲେଖ (୧୭) । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ମହାରାଜା ସୁରଶର୍ମା ରାଜତ୍ବ କରୁଥିବା ବେଳେ ଏ ମନ୍ଦିରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀଙ୍କ ନାମଥିଲା ପର୍ଣ୍ଣଦେବୀ । ପର୍ଣ୍ଣଦେବୀ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଭଦ୍ରକାଳୀ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ପୁଷ୍ପଗିରି ବହାର—କଟକ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ଆଧୁନିକ ଉଦୟଗିରି, ଲଳିତଗିରି ଓ ରତ୍ନଗିରି ଅଞ୍ଚଳହିଁ ପୁଷ୍ପଗିରି ନାମରେ ଅବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଏଠାରେ ଅବଧି ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧମୁର୍ତ୍ତି ବ୍ୟାପାନ ଅଛି । ଏଠାରୁ ପ୍ରାୟ ଗୋଟିଏ ସହସ୍ରାବ୍ଦୀର ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏ ବହାର ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାପାନ ଥିଲା (୧୮) । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭୌମ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ ଏଠାରେ ବହୁ ମନ୍ଦିର, ମୁର୍ତ୍ତି, ମଠ ଓ ବହାର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ।

ସେରେଫାହାର—ଏହାର ଆଧୁନିକ ନାମ ସୋରେ ହୋଇଛି । ସୋରେରୁ ପ୍ରାୟ ଗୁରୁତ୍ତି ତାମ୍ରଶାସନ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକରେ ସେରେଫାହାରର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି (୧୯) ।

(୧୭) Proceedings of the 'Indian History Congress, 1919, pp-66-73 and plate.

(୧୮) Indian Historical Quarterly, Vol. XXXV-p-240-246.

(୧୯) K. C. Panigrahi—Archaeological Remains at Bhubaneswar, p. 147.

(୧୯) Epigraphia Indica, Vol. XXI, p-201.

କୋମାରକ—ଏହାର ଅଧୁନକ ନାମ କୁପାରି ହୋଇଛି ଓ ଏହା ଭଦ୍ରକ୍ ସବ୍ଡିଭିଜନ୍‌ରେ ଅବସ୍ଥିତ ହେବ । ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ଭୌମରାଜା ପ୍ରଥମ ଶ୍ରୀରାଜଦେବ ଏ ଗ୍ରାମକୁ ବାହୁଶମାନଙ୍କୁ ଦାନ କରିଥିଲେ (୧୦) ।

ସୋଲଣପୁର—ଏହା ଯାଜପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ବୈତରଣୀ କୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ରହୁଛି ଓ ଏହାର ପ୍ରାଚୀନ ନାମର କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ଭୌମରାଜା ପ୍ରଥମ ଶ୍ରୀରାଜଦେବ—କୋମାରକ ଓ ସୋଲଣପୁର ଉଭୟକୁ ଏକସମୟରେ ବାହୁଶମାନଙ୍କୁ ଦାନ କରିଥିଲେ । ସୋଲଣପୁର ଏକାଦଶଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ପାଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୋଟିଏ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସ୍ଥାନ ଥିଲା ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି । ସୋମବର୍ଣ୍ଣୀ କେଶରୀ ମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ନରପତି କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କ ରାଣୀ କପୁରଣୀ ସୋଲଣପୁରର ଗୋଟିଏ ଦେବଦାସୀ ପରିବାରର କନ୍ୟା ଥିଲେ । ଏହାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କ ରଚିତ ତାମ୍ରଶାସନରୁ ମିଳୁଛି (୧୧) ।

ଅଯୋଧ୍ୟା—ନଳଗଡ଼ ଠାରୁ ୫୬ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଅଯୋଧ୍ୟା ଗ୍ରାମ ମଧ୍ୟ ବିରଜାମଣ୍ଡଳର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧସ୍ଥେୟ ଥିଲା । ଏଠାରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧଜାତି ଅଦ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି ।

ଏହାଛଡ଼ା ଧର୍ମଶାଳା ଥାନାର ନିଳାଦେଇପୁର ଶାସନ, ଚନ୍ଦ୍ରଟା ବ୍ରାହ୍ମଣୀକୂଳର ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ଵର ଓ ବାଲେଶ୍ଵରର ପାଲିଆ ମଧ୍ୟ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାନ ଥିଲା ବୋଲି ଏ ସ୍ଥାନ ମାନଙ୍କରେ ବିଦ୍ୟମାନ ପ୍ରାଚୀନ ଜାତିମାନଙ୍କରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

ବିରଜାମଣ୍ଡଳର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସ

ବିରଜାମଣ୍ଡଳର ପ୍ରାଚୀନ ଐତିହାସିକ ବିବରଣୀ ଦେବାପରେ ଏ ମଣ୍ଡଳର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସାମାନ୍ୟ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉଛି । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ବିରଜାଙ୍କ ମହାତ୍ମ୍ୟ ମହାଭାରତରେ ଜାଣିତ ହୋଇଛି । ବହୁତ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର କଳିଙ୍ଗର ଏକମାତ୍ର ଗର୍ଭ ଯାହାକି ମହାଭାରତରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ଏହି ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ମହାତ୍ମ୍ୟ ଓ ପ୍ରାଚୀନତା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ମହାଭାରତକାର ବନପର୍ବର ୮୫ ତମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଜତୋ ବୈତରଣୀଂ ଗହ୍ମେଭ୍ ସର୍ବପାପ-ପ୍ରମୋଚନଂ ।

ବିରଜଂ ଗର୍ଭମାସାଦ୍ୟ ବିରାଜନ୍ ଯଥା ଶଶୀ ॥ ୭ ॥

(୧୦) Ibid, Vol. II, p. 417-19.

(୧୧) Epigraphia Indica Vol XXXIII pp-263 and pp-269.

ତେରେଇବ କୁଳଂ ପୁଣ୍ୟଂ ସବପାପଂ ବ୍ୟାପୋହତି ।

ଗୋପହସ୍ତଂ ଫଳଂ ଲବ୍ଧଂ ପୁନାଦିଷ୍ଟକୁଳଂ ନରଃ ॥ ୭ ॥

ସରଳାର୍ଥ—ଏହାପରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀକୁ ଯାଅ । ଏହି ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପାଖରେ ବିରଜାଗାର୍ଥ ଚନ୍ଦ୍ରପରି ବିରଜମାନ ହୋଇଛି । ମନୁଷ୍ୟ ଏଠାରେ କୃତ୍ତିମ ପୁଣ୍ୟ କରି ସବପାପ ଦୂର କରେ ଏବଂ ଗୋପହସ୍ତ ଦାନର ଫଳ ଲାଭ କରି ନିଜ ବଶକୁ ମଧ୍ୟ ପବିତ୍ର କରେ ।

ଏହାପରେ ବିରଜାକ୍ଷେପ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପୁଣି ସେହି ବନପର୍ବର ୧୧୪ ତମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।

ତତଃ ସମୁଦ୍ରତୀରେଣ ଜଗାମ ବସୁଧାଧିପଃ ।

ସ୍ବଭୂଭ୍ୟଃ ସହୃଦୋ ବୀରଃ କଳଂଗାନ୍ ଦ୍ରୁତିସ୍ବରତ ॥ ୩ ॥

ଲେମଣ ଉବାଚ

ଏତେ କଳଂଗା କୈନ୍ତେୟ ତ୍ବହ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ।

ଯହୋଯଜତ ଧର୍ମୋଽପି ଦେବାନ ଶରଣମେତ୍ୟ ବୈ ॥ ୪ ॥

ରୁଷିଭ୍ୟଃ ସମୁପାୟକଂ ଯାଜ୍ଞିୟଂ ଗିରି ଶୋଭିତମ୍ ।

ଉତ୍ତରଂ ଖରମେତଭି ସତତଂ ଦ୍ବିଜ ସେବିତମ୍ ॥ ୫ ॥

ସମାନଂ ଦେବଯାନେନ ପଥା ସ୍ବର୍ଗପୁପେୟୁଷଃ ।

ଅହ ବୈରୁଷୟେ ଧନ୍ୟୋଽପି ପୁରା ବହୁଭରଜରେ ॥ ୬ ॥

ସରଳାର୍ଥ—ଏହାପରେ ବସୁଧାଧିପ ବୀର ପୃଥ୍ବୀର ସ୍ବଭାମାନଙ୍କ ସହୃଦ ସମୁଦ୍ର ତୀରେ ଶରେ ଶରେ କଲିଙ୍ଗ ଅଭିଯୁକ୍ତରେ ଯାହା କଲେ । ଲେମଣ ମୁନି କହିଲେ—ଏହାହିଁ କଲିଙ୍ଗ ଜାତିର ଦେଶ; ଏହାର ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପ୍ରବାହତା ହେଉଛି । ଏହାର ଖରରେ ନିଜେ ଧର୍ମଦେବ ମଧ୍ୟ ଦେବତା ମାନଙ୍କ ଆଶ୍ରୟରେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ଏ ନଦୀର ଉତ୍ତର ଭୀର ରୁଷିମାନଙ୍କଦ୍ବାରା ଅଧ୍ୟକ୍ଷିତ, ଯଜ୍ଞ କରିବାର ଯୋଗ୍ୟ ଭୂମି, ପବିତ୍ରଦ୍ବାରା ସୁଶୋଭିତ ଓ ଦ୍ବିଜମାନଙ୍କ ଦ୍ବାରା ସର୍ବଥା ସମାକୁଳ । ଏହି ସ୍ଥାନ ସ୍ବର୍ଗକୁ ଯିବାର ଯୋଗ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ଦେବତାବାସଭୂମି ସ୍ବର୍ଗର ଦ୍ବାରପରି । ଏହି ସ୍ଥାନରେ ପୁରାକାଳରେ ରୁଷିମାନେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ।

୧୧୪ ତମ ସମସ୍ତ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଭଗିନି ଶ୍ଳୋକରେ କେବଳ ଏହି ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରର ମହାତ୍ମ୍ୟ ହିଁ ଗୀର୍ଢିତ ହୋଇଛି । ଅବଶିଷ୍ଟ ଶ୍ଳୋକରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଦେବତାମାନେ ଏଠାରେ ଯଜ୍ଞ କରୁଥିବା ବେଳେ ରୁଦ୍ର ଯଜ୍ଞୀୟ ପଶୁକୁ ଅପହରଣ କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଦେବତାମାନଙ୍କ ପ୍ରବରେ ଗୁପ୍ତ ହୋଇ ପୁଣି ତାକୁ ପ୍ରତ୍ୟର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ସେହିଦିନଠାରୁ ଦେବତାମାନେ ସମସ୍ତ ଯଜ୍ଞରେ ରୁଦ୍ରଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ସ୍ବଗ ଦେବାକୁ ଭୁଲିଲେ ନାହିଁ । ତାପରେ ପୃଥ୍ବୀର ବୈତରଣୀରେ ଅବଗାହନ କରି ଅଗ୍ନି ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କଲେ ଓ ଗୋଟିଏ ଅଗ୍ନି ଧନ ଶ୍ରଦ୍ଧିବାକୁ ପାଇଲେ । ଲେମଣ ମୁନି କହିଲେ ଯେ ସେହି ଧନ ହେଉଛି

ଅରଣ୍ୟବାସୀ ରକ୍ଷିମାନଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରଧ୍ବଜ । ତାପରେ ଲେମ୍ବେ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରୁ ଧ୍ବଜ ଆସୁଥିଲା, ସେହି ସ୍ଥାନର ମହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରଧ୍ବନିରକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ କହିଥିଲେ ଯେ ପୁରୀକାଳରେ ସ୍ବୟମ୍ଭୁ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ଓ ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀକୁ କଣ୍ୟାପକ୍ତ୍ୟ ଦାନ କରି ଦେଇଥିଲେ । ଏଥିରେ ପୃଥିବୀ କୁପିତ ହୋଇ ରସାତଳ ଗାମିନୀ ହେଲା, ମାତ୍ର କଣ୍ୟାପକ୍ତ୍ୟ ପ୍ରବରେ ଭୃଷ୍ଟହୋଇ ପୁଣି ଏକ ବୃହତ ବେଦ ହୋଇ ବାହାରିଲା । ଏହି ବେଦର ନିମ୍ନଭାଗ ସମୁଦ୍ରରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ଲେମ୍ବେଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ପ୍ରଧ୍ବନିର ଏହି ବେଦରେ ଆଶ୍ବେତଶ୍ବ କଲେ ଓ ସମୁଦ୍ରରେ ସ୍ଥାନକଲେ ।

ଈରଜାକ୍ଷେପ ସମୁଦ୍ରରେ ଏହାହିଁ ମହାଭାରତର ବିବରଣ । ମହାଭାରତରେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେପ ପୁରୀ ବା କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗର୍ଭ ସମୁଦ୍ରରେ ବିବରଣ ନାହିଁ । ଶ୍ରୀକ୍ଷେପ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ, ମାତ୍ର ମହାଭାରତରେ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ନ ଥିବାରୁ ମହାଭାରତ ରଚିତ ହେବାବେଳକୁ ଏହା ବିରଜାକ୍ଷେପ ପରି ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା କି ନା ଏ ବିଷୟରେ ସନ୍ଦେହ ହୁଏ ।

ବିରଜାଦେବୀ କିଏ ଓ ହିନ୍ଦୁମାନେ ତାଙ୍କୁ କାହିଁକି ଉପାସନା କରୁଥିଲେ, ଏସମ୍ବନ୍ଧରେ ବାୟୁପୁରାଣ ଓ ହରିବଂଶରୁ କେତେକ ସୂଚନା ମିଳେ । ବାୟୁପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି :

ଆଜ୍ୟପା ନାମ ପିତରଃ କର୍ଦ୍ଦମସ୍ୟ ପ୍ରଜାପତେଃ ।

ସମୁଦ୍ରନ୍ୟସ୍ୟ ସୁଲହାଦୁସୁନ୍ଦାଗ୍ରସ୍ୟ ବୈ ପୁନଃ ॥

ଲୋକେଷ୍ବେତେଷୁବର୍ତ୍ତନ୍ତେ କାମରେଷୁ ବିହଙ୍ଗମାଃ ।

ଏତାନ୍ନେମ୍ବଣ୍ୟଗଣାଃ ଶ୍ରୀକ୍ଷେ ଭବୟନ୍ତି ଫଳାର୍ଥିନଃ ॥

ଏତେଷାଂ ମାନସୀ କନ୍ୟା ବିରଜା ନାମ ବିଶ୍ରୁତ ।

ଯଯାତେଜନନୀ ସାଧୀ ପତ୍ନୀ ସା ନନ୍ଦସ୍ୟାଗୁ ॥

ସରଳାର୍ଥ—ସୁଲହଙ୍କଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କର୍ଦ୍ଦମପ୍ରଜାପତିଙ୍କ ଆଜ୍ୟପା ନାମକ ପିତୃଗଣ ଅଛନ୍ତି । ଏମାନେ ସର୍ବଲୋକରେ ଯଥେଚ୍ଛ ବିହଙ୍ଗମ ପରି ରହନ୍ତି । ଏହି ପିତୃଗଣଙ୍କୁ ଫଳାର୍ଥୀ ବୈଶ୍ୟମାନେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେ ସମୟରେ ଆହ୍ୱାନ କରନ୍ତି । ବିରଜା ହେଉଛନ୍ତି ଏହି ଆଜ୍ୟପା ପିତୃଗଣଙ୍କ ମାନସୀ କନ୍ୟା, ଯଯାତି ଜନନୀ ଓ ନନ୍ଦସଙ୍କ ସାଧୀ ପତ୍ନୀ (୨୨) ।

—ବିରଜାକ୍ଷେପରେ କାହିଁକି ପିଣ୍ଡଦାନ କରାଯାଏ, ବାୟୁପୁରାଣର ଉଦ୍ଧୃଷ୍ଟିତ ବିବରଣୀରୁ ତାହା ସହଜରେ ବୋଧଗମ୍ୟ ହୁଏ । ବିରଜା ହେଉଛନ୍ତି ଆଜ୍ୟପା ପିତୃଗଣଙ୍କ ମାନସୀ କନ୍ୟା, ଏଣୁ ତାଙ୍କଠାରେ ପିଣ୍ଡଦାନ କଲେ ପିତୃଗଣ ତାହା ପାଆନ୍ତି ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁତାରେ ବିରଜାମଣ୍ଡଳର ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ରାଜନୀତିକ ଇତିହାସ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ ।

(୨୨) Quoted in H. H. Wilson Visnu-purana (translation), London, 1865, edited by Fitzedward Hall. vol. III, p. 164 fn.

୪. ବିରଜାମଣ୍ଡଳର ପୁରାଣୋତ୍ତର ଯୁଗର ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ରାଜନୀତିକ ଇତିହାସ *

ଗୁହଣିବ ହେଉଛନ୍ତି ଯାଜପୁରମଣ୍ଡଳର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରାଚୀନ ଐତିହାସିକ ରାଜା । ସେ କଳିଙ୍ଗ, ମହାଷ (ମେଦିନୀପୁର) ଓ ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରି ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବା କଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ସେ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ; ଏକଥା ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଦଠାବଂସ (ଦନ୍ତବଂସ) ରୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ (୨୩) । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତଅଛି ଯେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଖେମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଗୋଟିଏ ବାମଦନ୍ତ ଘେନି ଆସି କଳିଙ୍ଗର ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କୁ ଦେଇଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ଓ ତାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଶୀରାଜ, ସୁନନ୍ଦ ଓ ଗୁହଣିବ ନାମକ ରାଜାମାନେ ଏହି ପବନ ଦାନ୍ତକୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମଧ୍ୟରେ ରଖି ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ଶେଷୋକ୍ତ ରାଜା ଗୁହଣିବ ଜୈନମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟରୁ ତଡ଼ି ଦେବାରୁ ସେମାନେ ପାଟଳିପୁତ୍ରର ରାଜା ପାଣ୍ଡୁଙ୍କ ପାଖରେ ଗୁହାରି କଲେ । ପାଣ୍ଡୁଙ୍କ ଆଦେଶକ୍ରମେ ଗୁହଣିବ ପବନ ଦାନ୍ତ ସହିତ ପାଣ୍ଡୁଙ୍କ ଦରବାରରେ ହାଜର ହେଲେ ଏବଂ ପବନ ଦାନ୍ତର ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କଲେ । ଏଥିରେ ପାଟଳିପୁତ୍ରର ରାଜା ଅତ୍ୟନ୍ତ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ତାଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରୀ ଚିତ୍ରାୟନଙ୍କ ପରାମର୍ଶକ୍ରମେ ନିଜେ ବୌଦ୍ଧ-ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହେଲେ ଓ ଗୁହଣିବଙ୍କୁ ପରମବନ୍ଧୁ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଏହାପରେ ଉତ୍କଳପୁରର ରାଜପୁତ୍ର ଦନ୍ତକୁମାର ଗୁହଣିବଙ୍କ କନ୍ୟାଙ୍କୁ ବିବାହ କରି ତାଙ୍କଠାରୁ ଏହି ପବନ ଦାନ୍ତକୁ ଯୋଗୁକ ସୂତ୍ରରେ ପାଇଲେ ଏବଂ ତାକୁ କଳିଙ୍ଗରୁ ଘେନିଯାଇ ସିଂହଳ (ଶ୍ରୀଲଙ୍କା)ରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଂରକ୍ଷଣ କରିଥିଲେ । ଦଠାବଂସର ବିବରଣୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଗୁହଣିବ ବୌଦ୍ଧରାଜା ଥିଲେ, ତା ନହେଲେ ସେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପବନ ଦାନ୍ତକୁ ପୂଜା କରିନଥାନ୍ତେ (୨୪) । ଗୁହଣିବଙ୍କ ସ୍ମୃତି ଗୁହେଦେବ ପାଟକ ବା ଗୁହେଶ୍ୱର ପାଟକ ସହିତ ଜଡ଼ିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାହିଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଚୌମରାଜବଂଶର ରାଜଧାନୀ ହେଲା । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଚୌମରାଜାମାନଙ୍କ ସମସ୍ତ ତାମ୍ରଶାସନରେ ଗୁହେଦେବ ପାଟକ ବା ଗୁହେଶ୍ୱର ପାଟକର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ଏବଂ ଏହାର ଆଧୁନିକ ନାମ

* ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଭିଭାଷଣ : ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର, ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ଫେବୃଆରୀ ୧୯୫୯ ଉଲ୍ଲେଖ କେନ୍ଦ୍ରୀୟ, ସନ୍ଧ୍ୟା ସାତ ।

(୨୩) Dathavamsa, translated by Dr. B. C. Law.

(୨୪) K. C. Panigrahi—Archaeological Remains at Bhubaneswar, PP. 211-13

ଗୋହରଟିକର ହୋଇଛି । ଗୋହରଟିକର ସାଜସଜ୍ଜାର ଅନତିଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଗୁହଣିବ ବୌଦ୍ଧରାଜା ଥିଲେ; ଏଣୁ ତାଙ୍କ ସମୟରେ ବରଜାକ୍ଷେପର କୌଣସି ବୈଷ୍ଣବକ ପରବର୍ତ୍ତନ ଘଟିନଥିବ; କିନ୍ତୁ ବରଜାଦେବୀ ଯେ ପୂର୍ବପରି ଥିଲେ, ଏହା ନିଶ୍ଚିତ କଥା । ଭରତର ଅନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କ ପରି ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଏକତ୍ର ସହାବସ୍ଥାନ କରି କେହି କାହାର ଧର୍ମରେ ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରୁନଥିଲେ ।

ଗୁହଣିବଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କିମ୍ବା ସମସାମୟିକ ସାଜସଜ୍ଜାର ଅଞ୍ଚଳର ରାଜା ହେଉଛନ୍ତି ସୁରଶର୍ମୀ । ଭଦ୍ରକାଳୀ ମନ୍ଦିରରୁ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଯେଉଁ ଶିଳାଲେଖ ମିଳିଛି, ସେଥିରେ ଏହାଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ପବଙ୍କ ପତ୍ନୀ ଇନ୍ଦ୍ରାଲୀ ନାମକ ଜଣେ ନାରୀ କୁଳପତି ଅଗ୍ନିଶର୍ମୀଙ୍କ ଅନୁମତିକ୍ରମେ ପର୍ଣ୍ଣଦେବତାଙ୍କୁ ଯେଉଁ ବସ୍ତ୍ର ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ଦାନ କରୁଥିଲେ, ତାହା ଏହି ଶିଳାଲେଖରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି (୨୫) । ସାଜସଜ୍ଜାର ଭଦ୍ରକର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳ । ଏଣୁ ଭଦ୍ରକ ଅଞ୍ଚଳର ମହାରାଜା ସୁରଶର୍ମୀଙ୍କ ଅଧୀନରେ ସାଜସଜ୍ଜାର ମଧ୍ୟ ଯେ ଥିଲା, ଏପରି ଅନୁମାନ ଅମୂଳକ ହେବ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଶ୍ରୀଶ୍ଚାୟା ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ-ବେଳକୁ ବରଜାମଣ୍ଡଳରେ ଦୁଇଟି ପ୍ରଧାନ ଶାକ୍ତକ୍ଷେତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ସାଜସଜ୍ଜାର ଥିଲା ବରଜାଦେବୀଙ୍କ ପୀଠ ଓ ଭଦ୍ରକରେ ଥିଲା ପର୍ଣ୍ଣଦେବତାଙ୍କ ପୀଠ । ବରଜାଙ୍କ ନାମ ଅତି ପ୍ରାଚୀନକାଳରୁ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହିଛି, ମାତ୍ର ଭଦ୍ରକର ପର୍ଣ୍ଣଦେବତା ବର୍ତ୍ତମାନ ଭଦ୍ରକାଳୀ ନାମ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି ।

ସୋରୋରୁ ଯେଉଁ ଗୁରୁଟି ତାମ୍ରଶାସନ ମିଳିଛି (୨୬) ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକରେ ବରଜା ନାମଟି ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା କଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ବରଜା ନାମଟି ସାଜସଜ୍ଜାର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ତଥା ତାଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ର ଉଭୟ ପ୍ରତି ପ୍ରତୀକ ହେଉଥିଲା । ସୋରୋ ତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁଟିରେ ବରଜା ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି, ତାହାର ଦାନବର୍ତ୍ତୀ ଥିଲେ ମହାପ୍ରତିହାର ମହାରାଜା ଭରଦ୍ୱାଜ । ଏହି ତାମ୍ରଶାସନ ଶ୍ରୀଶ୍ଚାୟା କ୍ଷେତ୍ର ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ ସ୍ଥିର କରୁଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଏହି ସମୟରେ ଭରଦ୍ୱାଜ ସାଜସଜ୍ଜାର ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଉ କିଛି ଜଣାଯାଇନାହିଁ ।

ଶ୍ରୀଶ୍ଚାୟା ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ସାଜସଜ୍ଜାର ଅଞ୍ଚଳର ଏହିପରି ସାମାନ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ତ ରାଜନତିକ ଇତିହାସ ମିଳିଥାଏ; ମାତ୍ର ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରୁ ଏହାର ଧାରାବାହିକ ଇତିହାସ ମିଳେ । ଶ୍ରୀଶ୍ଚାୟା ୭୩୮ରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଭୌମରାଜତ୍ୱ ଆରମ୍ଭ ହେଲା ଓ ଏହି ରାଜତ୍ୱର ଶେଷରେ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ପ୍ରାୟ ୯୩୯

(୨୫) Indian Historical Quarterly

Vol. XXXV, PP 240-46.

(୨୬) Epigraphia Indica, Vol. XX III. PP. 197-204.

ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ପ୍ରାୟ ୧୧୧୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚାଲିଲା (୨୭) । ଉଭୟ ରାଜବଂଶର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ଯାଜପୁର । ଏଣୁ ୭୩୭ଠାରୁ ୧୧୧୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାୟ ୩୭୫ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସକୁ ଯାଜପୁରର ଇତିହାସ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ଯାଜପୁରର ଏହି ଘାଟ ଇତିହାସ ଗୋଟିଏ ବକ୍ତୃତାରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ଏଣୁ ଏହି ଘାଟ ଇତିହାସକୁ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉଛି ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୭୩୭ରୁ ଭୌମାର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଏଣୁ ଏହି ସମୟଠାରୁ ଭୌମବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା ଷେମଙ୍କର ଦେବ ଗୁହ୍ମଦେବ ପାଟକ ବା ଗୋହରଟିକରାଠାରେ ତାଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଧରିବା ସମୀଚୀନ । ଷେମଙ୍କର ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ପ୍ରଥମ ଦଟଣାବଳୀ ଅନୁମାନଙ୍କୁ ଜଣାଯାଏ । ସେ ହୁଏତ ଯାଜପୁରଠାରେ ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରି ଓଡ଼ିଶାର ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ରାଂଶରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ; ମାତ୍ର ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ଶିବକର ଉନ୍ନଟସିଂହଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରୁ ହିଁ ଭୌମରାଜ୍ୟର ଅଧ୍ୟୁଦୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଉନ୍ନଟସିଂହ ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶା ତଥା ଆନ୍ଧ୍ର ଅଞ୍ଚଳର କେତେକାଂଶ ଜୟ କରି ଭୌମରାଜ୍ୟର ସୀମାକୁ ଦକ୍ଷିଣର ବହୁଦୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଢ଼ିତ କରିଥିଲେ । ଗଞ୍ଜାମ ଅଞ୍ଚଳରେ ଥିବା ଶ୍ଵେତକର ଗଙ୍ଗରାଜା ଜୟବର୍ମାଦେବ ତାଙ୍କ ବଂଶ୍ୟତା ସ୍ମିକାର କରି ତାଙ୍କୁ ସାର୍ବଭୌମରାଜା ରୂପେ ସ୍ମିକାର କରିଥିଲେ । ଶିବକର ଉନ୍ନଟସିଂହ ରାଜ ବା ଆଧୁନିକ ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମ ବଙ୍ଗ ଆକ୍ରମଣ କରି ଏ ରାଜ୍ୟର ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କ କନ୍ୟାଙ୍କୁ ଘେନି ଆସିଥିଲେ । ଏହି ଭୌମରାଜ୍ୟ ହିଁ ବଂଶ୍ୟତା ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଗଣରାଜ୍ୟର ଗୋଟିଏ ଯୋଥା ସହସ୍ରଲିପି ସହଜ ଚୀନଦେଶର ସମ୍ରାଟ ତେସଙ୍ଗଙ୍କ ପାଖକୁ ପଠାଇଥିଲେ ଓ ଚୀନ ସମ୍ରାଟ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ୭୧୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପାଇଥିଲେ । କପିଶାର ପ୍ରକ୍ଷ୍ମନାମକ ଜଣେ ବୌଦ୍ଧସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଓଡ଼ିଶାରୁ ନେଇ ଚୀନ ଦେଶରେ ପହଞ୍ଚାଇଥିଲେ । ଅତଏବ ଏ ରାଜାଙ୍କ ଅମଳରେ ଭୌମରାଜ୍ୟର ରାଜନୀତି ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ବହୁଗୁଣରେ ବଢ଼ିଯାଇଥିଲା ।

ଭୌମବଂଶର ପ୍ରଥମ ତିନିଜଣ ରାଜା ଷେମଙ୍କର ଦେବ, ଶିବକର ଦେବ ଉନ୍ନଟସିଂହ ଓ ପ୍ରଥମ ଶୁଭକର ଦେବ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ । ତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କରେ ଏମାନେ ଯଥାକ୍ରମେ ପରମୋପାସକ, ପରମ ତଥାଗତ ଓ ପରମସୌଗତ ଉପାଧିମାନ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ବୌଦ୍ଧ ଉପାଧି । ଏଣୁ ତିନିଜଣ ରାଜା ନିଶ୍ଚୟ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ ।

(୨୭) K. C. Panigrahi—Chronology of the Bhaumakaras and the Somavamsis of Orissa, Madras Law Journal Press, 1961, PP 1-47

ଏଥି ମଧ୍ୟରୁ ଶିବକରଦେବ ଉନ୍ନତସିଂହ ଚୀନ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ପାଖକୁ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥଟିଏ ପଠାଇ ତାଙ୍କ ଧର୍ମପ୍ରତି ନିଷ୍ଠା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟ ବେଳକୁ ମୌଲିକ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନରୂପ ଧାରଣ କରି ସାରିଥିଲା । ଉନ୍ନତ ସିଂହଙ୍କ ପୁତ୍ର ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ପ୍ରଥମ ଶୁଭକର ଦେବ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ ହେଁ ତାଙ୍କ ନେତୃତ୍ୱରେ ତାମ୍ର-ଶାସନରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ତାଙ୍କ ପିତା ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମକୁ ଯଥାସ୍ଥାନରେ ସମ୍ଭାଳନ କରି-ଥିଲେ (୨୮) । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଭୌମବଂଶର ପ୍ରଥମ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ ହେଁ ହିନ୍ଦୁ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମର ବିରୁଦ୍ଧାଚରଣ କରି ନଥିଲେ; ବରଂ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମର ପୂଜ୍ୟ ପ୍ରଚଳନ ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ମହାଯାନ, ବଜ୍ରଯାନ, ସହଜଯାନ, ଯନ୍ତ୍ରଯାନ, ପାଣ୍ଡପତ୍ତଧର୍ମ, ଶାକ୍ତଧର୍ମ ଇତ୍ୟାଦି ନାମରେ ନାନା ଧର୍ମ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପୁଷ୍ପ ଶ୍ୟାମ ବ୍ୟବଧାନ ନଥିଲା । ଭୌମ ରାଜାମାନେ ଏହି ମିଶ୍ର ଧର୍ମକୁ ଧୈରାବଳ କରିଥିଲେ ।

ଯାଜପୁର ନିକଟସ୍ଥ ଖଡ଼ିପଡ଼ାରୁ ପ୍ରାୟ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ମିଉଜିଅମ୍‌ରେ ସରକ୍ଷିତ ଗୋଟିଏ ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱର ପଦ୍ମପାଣି ମୁର୍ତ୍ତିରେ ଥିବା ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପ୍ରଥମ ଶୁଭକର ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ମହାମଣ୍ଡଳାଭ୍ୟୁର୍ଦ୍ଧି ପରମ ଗୁରୁ ରାହୁଳଙ୍କ ସନ୍ତୋଷ ବିଧାନ ପାଇଁ ଏହି ମୁର୍ତ୍ତିଟି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା (୨୯) । ତିଳତାପ୍ତ ଐତିହାସିକ ତାରନାଥ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ମହାଭ୍ୟୁର୍ଦ୍ଧି ବ୍ରାହ୍ମଣ ରାହୁଳ ଓଡ଼ିବସା ବା ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ୍ମ-ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ ନାଲନ୍ଦା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ପ୍ରଧାନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଶ୍ରେୟବେଶିକଲ୍ଲ ନାମକ ଜଣେ ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ମନ୍ତ୍ରଯାନର ଘଣ୍ଟା ପାଇଥିଲେ । ଶ୍ରେୟବେଶିକଲ୍ଲଙ୍କୁ କେହି କେହି ଶୁଭକର ବୋଲି ଧରିଥାନ୍ତି । ତିଳତାପ୍ତମାନଙ୍କ ମୁଖରେ ଶୁଭକର ନାମଟି ଶ୍ରେୟବେଶିକଲ୍ଲ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଅତଏବ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପ୍ରଥମ ଶୁଭକରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ରାହୁଳ ଉଦ୍ଧୃତ ନାଲନ୍ଦାର ପ୍ରଧାନାଚାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ପରେ ତାଙ୍କ ନାମ ସରହା ହୋଇଥିଲା । ଉଲ୍ଲିଖିତ ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ସେ ଜଣେ ମହାମଣ୍ଡଳାଭ୍ୟୁର୍ଦ୍ଧି ଥିଲେ । ଏ ସମୟର ଲୋକେ ଧାରଣୀ, ତାପିନୀ, ମଣ୍ଡଳାଦି ଭଦ୍ର ବିଦ୍ୟାରେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ । ରାହୁଳ ଉଦ୍ଧୃତମଣ୍ଡଳ ବିଦ୍ୟାରେ ପୁନିପୁଷ୍ଟ ଥିଲେ । ବହୁତଃ

(୨୮) ସ୍ୱଧର୍ମାବେଷିତ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମଃ । B. Misra—Orissa under the Bhauma Kings. p. ୪; Epigraphia Indica, Vol. XV, pp. 1-8.

(୨୯) Epigraphia Indica, Vol XXVI, pp 247- Proceedings of the Indian History Congress, 1949, p 66 ff.

ତୌମସ୍ମିନ୍ନିର ପ୍ରଥମଭାଗରେ ମନ୍ତ୍ରାଦି ଓ ତନ୍ତ୍ରାଦି ପ୍ରକାର ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ପୁଷ୍ଟିଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରାୟ ଶିଳାଲେଖମାନଙ୍କରୁ ମଧ୍ୟ ମିଳିଥାଏ ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ପଦପ୍ରଭଙ୍ଗ ନାମ ବିଷ୍ୟାତ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ସତ୍ୟର୍ଥ-ପୁଣ୍ୟକରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ଏଥିରେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ଗୋଟିଏ ଭବିଷ୍ୟତ ବାଣୀରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରିୟ ଶିଷ୍ୟ ସାରିପୁତ୍ରଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି ଯେ ସେ ଭବିଷ୍ୟତରେ ପଦପ୍ରଭଙ୍ଗ ନାମରେ ଜନ୍ମଗ୍ରନ୍ଥ କରିବେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ହେବ ବିରୁଜା ବା ଯାଜପୁର (୩୦) । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ଜନ୍ମଭୂତଙ୍କ ପୁତ୍ର ପଦ୍ମସମ୍ଭବ ଜେତକୁ ଯାଇ ଓ ସେଠାରେ ଦୀର୍ଘକାଳ ଅବସ୍ଥାନ କରି ତାଙ୍କୁ କି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରସାର କରିଥିଲେ ଏବଂ ତାହାରି ଫଳରେ ଜେତର ଧର୍ମ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ-ରୂପେ ବଦଳି ଯାଇଥିଲା । ପଦପ୍ରଭଙ୍ଗ ଓ ପଦ୍ମସମ୍ଭବ ଏକ ଓ ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ବୋଲି ମନେ ହୁଅନ୍ତି । ପଦ୍ମ ସମ୍ଭବଙ୍କ ପିତା ଜନ୍ମଭୂତ ତୌମସମାନଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ଥିଲେ । ଅତଏବ ଜଣାଯାଏ ଯେ ତୌମସମାନଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା ତଥା ଯାଜପୁରରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧ-ଧର୍ମ ପ୍ରାବଲ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା । ତୌମସବଂଶର ପ୍ରଥମ ଜନନୀ ରାଜା ଏହି ଧର୍ମକୁ ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତୌମସ୍ମିନ୍ନିରେ ବିଶେଷତଃ ଏହାର ପ୍ରଥମଭାଗରେ ବିରଜାଦେବୀଙ୍କ ଅବସ୍ଥା କଥା ଥିଲା, ତାହାର ସନ୍ତାନ କୌଣସି ଉପାଦାନରୁ ମିଳେନାହିଁ । ତୌମ ତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କରେ ଏ ଦେବୀଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ, ମାତ୍ର ତାଙ୍କ ପୀଠସ୍ଥଳୀ ବିରଜାର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଦେବୀଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଯେ ବିଦ୍ୟାମାନା ନଥିଲେ, ଏପରି ଭାବବାର କାରଣ ନାହିଁ । ତୌମ ଓ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନାମ ନାହିଁ । ଏଥିରୁ ଏହା ପ୍ରମାଣିତ ହେଉନାହିଁ ଯେ ଏହି ଦୀର୍ଘ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଜଗନ୍ନାଥ ବିଦ୍ୟାମାନ ନଥିଲେ । ତୌମ ରାଜତ୍ବରେ ବିରଜାଦେବୀ ନିଷ୍ପତ୍ତ ବିଦ୍ୟାମାନା ଥିଲେ, ମାତ୍ର ଏହି ରାଜତ୍ବର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଉଣା ହୋଇଯାଇଥିଲା ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୭୧୦ ଓ ୮୨୧ ମଧ୍ୟରେ ଏବଂ ପ୍ରଥମ ଶୂଭକର, ପ୍ରଥମ ଶାନ୍ତିକର ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶୂଭକର ଦେବଙ୍କ ଅମଳରେ ତୌମସ୍ମିନ୍ନି ବହିର୍ଗମ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍ତର ପଟରୁ ବଙ୍ଗର ପାଳ ରାଜା ଦେବପାଳ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ପଟରୁ ରାଷ୍ଟ୍ରକୂଟ-ରାଜା ଭୃଗୁସ୍ ବୋହେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆକ୍ରମଣ କରି ତୌମସବଂଶର କ୍ଷମତା ଓ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ହ୍ରାସ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରର ଜଗନ୍ନାଥ, ବିଲଭଦ୍ର ଓ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ ବିଗ୍ରହମାନ ପୁଣ୍ୟରୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇ ସୋନପୁରର ଗୋପାଳ ଠାରେ ଲୁଚିଯାଇଥିଲା । ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରେ ରକ୍ତବାହୁଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ କମ୍ବୋଦିନୀ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ତାହା ରାଷ୍ଟ୍ରକୂଟ ଆକ୍ରମଣର ପ୍ରତ୍ଯେକ୍

(*) R. L. Mitra : Sanskrit and Buddhist Literature of Nepal p. 204.

ବୋଲି କେହି କେହି ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ରାଜାମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଯେ ଯଥେଷ୍ଟ ଭାବରେ ଖୁଣ ହୋଇଥିଲା, ଏକଥା ଭୌମବଂଶର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଣୀ ଚିତ୍ରଭୂବନ ମହାଦେବୀଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଏହି ତାମ୍ରଶାସନରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ଚିତ୍ରଭୂବନ ମହାଦେବୀଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ପ୍ରାରମ୍ଭ ବେଳକୁ ଭୌମରାଜ୍ୟ ଗୁରୁତାର ହୋଇଯାଇଥିବାରୁ କେବଳ ଏହାର ଯଶଃମାତ୍ର ଅବଶେଷ ରହିଥିଲା । ଏହି ତାମ୍ରଶାସନ ୮୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଚିତ୍ରଭୂବନ ମହାଦେବୀ ମଞ୍ଜୁଶ୍ରୀର ପ୍ରବଳ ପ୍ରତାପୀ ଗଙ୍ଗରାଜା ପ୍ରଥମ ରାଜମନ୍ତ୍ରଦେବଙ୍କ କନ୍ୟା ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟରେ ହିଁ ଭୌମରାଜ୍ୟର ଶମତା ଓ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିପାରିଥିଲେ । ଏହି ରାଣୀ ବସୁଙ୍କୁ ଏକାନ୍ତ ଅନୁରକ୍ତା ଥିଲେ ବୋଲି ତାଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ ଭୌମରାଜ୍ୟର ପ୍ରଭୁତ ଉନ୍ନତ ହୋଇଥିବା କଥା ଆରବ ଦେଶର ଭୌଗୋଳିକମାନଙ୍କ ବିବରଣୀରୁ ଜଣାଯାଏ । ଇବନ ବୁତ୍ତାୟୁନଙ୍କ ୮୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ତାଙ୍କ ଭୂଗୋଳ ଲେଖିଥିଲେ । ଅତଏବ ସେ ଚିତ୍ରଭୂବନ ମହାଦେବୀଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଥିଲେ । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜଣେ ରାଣୀ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ସେ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆରବୀୟ ଭୌଗୋଳିକମାନେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଭୌମରାଜ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଥିଲା । ଶାସକଙ୍କର ତିନିଲକ୍ଷ ସୈନ୍ୟ ଥିଲେ । ସେ କାହାରି ବଶ୍ୟତା ସ୍ୱୀକାର କରୁନଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ଏକାଧିକ ବନ୍ଦରରେ ପ୍ରଭୁତ ନୌବାଣିଜ୍ୟର କାରବାର ଥିଲା (୩୯) ।

ଚିତ୍ରଭୂବନ ମହାଦେବୀ ପରମ ବୈଷ୍ଣବୀ ଥିଲେହେଁ ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରର ଅବହେଳା କରିଥିବେ ବୋଲି ଭବିଷ୍ୟତ କାରଣ ନାହିଁ । ଭୌମବଂଶର ପ୍ରଥମ ତିନିଜଣ ରାଜାଙ୍କ ପରେ ଯେଉଁମାନେ ରାଜା ବା ରାଣୀ ହେଲେ, ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କରେ ପରମ ମାହେଶ୍ୱର, ପରମ ବୈଷ୍ଣବ କିମ୍ବା ପରମ ମାହେଶ୍ୱରୀ ଅଥବା ପରମବୈଷ୍ଣବୀ ବୋଲି ନିଜ ନିଜକୁ ଆଖ୍ୟାତ କରିଛନ୍ତି । ଏପରି ଲେଖିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଯେ ବିରଜା ଉକ୍ତ ନଥିଲେ ଏକଥା କହିବା ସମ୍ଭାବନା ହେବ ନାହିଁ । ଶୈବ ଓ ଶାକ୍ତଧର୍ମ ଏକତ୍ରର ଦୁଇଟି ପୁଷ୍ପପରି । ଏଣୁ ଯେ ପରମ ଶୈବ ସେ ପରମ ଶାକ୍ତ ମଧ୍ୟ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭୌମମାନେ ଶାକ୍ତକ୍ଷେତ୍ର ତଥା ସେମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଯାଜପୁର ପ୍ରତି ଅବହେଳା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିବାର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ ଯାଜପୁରରେ ଯେଉଁ ବହୁ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ସେଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନା ପରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ବହୁ-ମନ୍ଦିରରେ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ଭୌମରାଜତ୍ବରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା, ମାତ୍ର

ଭୌମବର୍ଗରେ ଗୃହ ବୋଦ ଦଟିବାରୁ ଏହି ବର୍ଗ ନମେ ଦୁର୍ଗଳ ହୋଇଯିବା ପରେ ଏ କ୍ଷେତ୍ର କେତେକାଂଶରେ ଅବହେଳିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ମନେହୁଏ । ୮୧୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପୃଥ୍ଵୀ ମହାଦେବୀ ବା ଦ୍ଵିତୀୟ ନିଭୁବନ ମହାଦେବୀ ରାଜତ୍ଵ କରୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ସେ କୋଶଳର ରାଜା ଜନ୍ମେଜୟ ସ୍ଵଭବରୁଜଙ୍କ କନ୍ୟା ଥିଲେ ଓ ପିତାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ହିଁ ଭୌମସିଂହାସନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସ୍ଵାମୀ ଚତୁର୍ଥ ଶୁଭ୍ରବରଙ୍କ ଶିବକର ନାମକ ଜଣେ ସାନଭାଇ ଥିଲେ ଓ ସେ ହିଁ ତାଙ୍କପରେ ରାଜା ହୋଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ପୃଥ୍ଵୀ ମହାଦେବୀଙ୍କ ପିତା ଜନ୍ମେଜୟ ପୂର୍ବରେ ଶିବକରଙ୍କୁ ହତ୍ୟାକରି ନିଜ କନ୍ୟାକୁ ସିଂହାସନରେ ବସାଇଥିଲେ । ଏହାପରେ ଭୌମ ରାଜ୍ୟରେ ଘୋର ବିପ୍ଳବ ଦଟିଥିଲା ଏବଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୮୧୪ ଓ ୧୩୧ ମଧ୍ୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାୟ ୨୭ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଛଅଜଣ ରାଜା ଓ ରାଣୀ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ଵ କରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଶେଷ ଗୁଣଜଣ ଥିଲେ ରାଣୀ ଏବଂ ଏମାନଙ୍କ ନାମ ଥିଲା ଗୌରୀ ମହାଦେବୀ, ଦଣ୍ଡୀ ମହାଦେବୀ, ବକୁଳ ମହାଦେବୀ ଓ ଧର୍ମୀ ମହାଦେବୀ । ଭୌମରାଜ୍ୟର ଦୁର୍ଗଳ ପରିସ୍ଥିତିର ସୁଯୋଗ ନେଇ ସୋମବର୍ଗର ଦ୍ଵିତୀୟ ରାଜା ତଥା ଜନ୍ମେଜୟଙ୍କ ପୁତ୍ର ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ୧୩୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କଲେ । ଏହିଠାରୁ ପୁଣି ଓଡ଼ିଶା ତଥା ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରର ଆଉ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ପୁର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ।

ସୋମବର୍ଗୀ କେଶରୀମାନେ ପ୍ରଥମେ ଆଧୁନିକ ପଶ୍ଚିମ ଓଡ଼ିଶା ବା ସମ୍ବଲପୁର-ସୋନପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ଵ କରୁଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ଆଦିନିବାସ ଥିଲା ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ଆଧୁନିକ ରାୟପୁର ଜିଲ୍ଲା ଓ ତତ୍ତ୍ଵ ସନ୍ନିହତ ଛତିଶଗଡ଼ ଅଞ୍ଚଳ । ଏ ରାଜବର୍ଗ ସମସ୍ତ ତାମ୍ରଲେଖରେ ସୋମବର୍ଗ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇଛି; ମାତ୍ର ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ-ସ୍ଥଳକ ଇତିହାସରେ ଏ ବର୍ଗକୁ କେଶରୀ ବର୍ଗ କୁହାଯାଇଛି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର କେଶରୀ ବର୍ଗରେ ତାମ୍ରଶିଳାଲେଖରୁ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ସୋମବର୍ଗୀ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ଓଡ଼ପ୍ରୋତ ଶବ୍ଦରେ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ତତ୍ତ୍ଵସହତ ବହୁ କାଳନିକ ନାମ ମିଶିଯାଇଛି । ସେ ଯାହାହେଉ ତାମ୍ର-ଶିଳାଲେଖରୁ ପ୍ରାୟ ଏହି ବର୍ଗର ରାଜାମାନଙ୍କୁ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ଐତିହାସିକ ବୋଲି ଧରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ଏହି ବର୍ଗକୁ ‘କେଶରୀ-ସୋମବର୍ଗ’ କହିଲେ ଭ୍ରମାତ୍ମକ ହେବନାହିଁ । ସୋମବର୍ଗ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ରାଜବର୍ଗ ଥିଲା, ମାତ୍ର ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମପାଦ ବେଳକୁ ଏହି ରାଜବର୍ଗର ରାଜତ୍ଵ ଓ ପ୍ରତିପତ୍ତି ପ୍ରାୟ ଲେପ ହୋଇ ଅସିଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ଏ ବର୍ଗର ଜନ୍ମେଜୟ ନାମକ ଜଣେ କୁଳନନ୍ଦନ ସୋମବର୍ଗର ଅଭ୍ୟୁଦ୍ଧାନ କରିଥିଲେ । ସେ ପ୍ରାୟ ୮୮୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୧୨୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଘାଟ ୪୦ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ଵ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ବିନତପୁର ବା ସୋନପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଆଧୁନିକ ବିନକା । ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ଆଧୁନିକ ସମ୍ବଲପୁର ଓ ବଲାଙ୍ଗୀର ଜିଲ୍ଲା ସହତ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର କେତେକାଂଶ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲା । ସୋମବର୍ଗୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ସୀମା ବେଳେ ବେଳେ

ବୌଦ୍ଧମତବାଣୀ ଅଞ୍ଚଳକୁ ମଧ୍ୟ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିଲା ଏବଂ ଏହି ଅଞ୍ଚଳ ଓ ସୁମୁସର ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିବା ଉତ୍ତମାନଙ୍କ ସହିତ ସେମାନଙ୍କ ସଂସର୍ଗ ଘଟୁଥିଲା ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଜନ୍ମେନ୍ଦୁ ଗ୍ରାମବାସୀଙ୍କୁ ଜଣେ ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ତାଙ୍କ ନିଜ କନ୍ୟା ପୁଅ ମହାଦେବଙ୍କୁ ଗ୍ରାମପିଂଢାସନରେ ବସାଇଥିଲେ । ଏହି ଘଟଣା ପ୍ରାୟ ୮୯୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଘଟିଥିଲା ଓ ସେହି ସମୟ ଠାରୁ ଗ୍ରାମବାସୀଙ୍କର ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ମଧ୍ୟ ସୋମବଂଶୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତିପତ୍ତି ବସ୍ତାବିତ ହୋଇଥିଲା । ଜନ୍ମେନ୍ଦୁଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ୯୩୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଯଯାତି ଗ୍ରାମବାସୀ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ଏହି ଗ୍ରାମବାସୀଙ୍କ ଲେଖ ପାଇଥିଲା । ଯଯାତି ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ବୈଷାଖପୁରର ନାମ ବଦଳାଇ ତାକୁ ଯଯାତି ନଗର ନାମ ଦେଇଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇ ଯିବାରୁ ପ୍ରଶାସନିକ ସୁବିଧାପାଇଁ କୋଶଳ ମଣ୍ଡଳ ଓ ଉତ୍କଳ ମଣ୍ଡଳ ନାମରେ ସେ ନିଜ ରାଜ୍ୟକୁ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଥିଲେ । କୋଶଳ ମଣ୍ଡଳରେ ସୁଲଭାଧାନ ଯଯାତି ନଗର ରହିଲା; ମାତ୍ର ଯାଜପୁରଠାରେ ଯେଉଁ ଦ୍ଵିତୀୟ ରାଜଧାନୀ ହେଲା, ତାହାର ନାମ ହେଲା ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗର ବା ନୂତନ ଯଯାତି ନଗର । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗରର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା କଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି (ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ପୃଷ୍ଠା ୮) । ଯଯାତିନଗର ସ୍ଵୟଂ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାଙ୍କ ବାସସ୍ଥଳୀ ହୋଇ ରହିଲା ଏବଂ ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର ତାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ମିତ ଜଣେ ଉପରାଜା ବା ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ବାସସ୍ଥଳୀ ହେଲା । ଯଯାତି ଏହିପରି ଭାବରେ କୋଶଳ ଓ ଓ ଉତ୍କଳ ନାମକ ଦୁଇଟି ରାଜ୍ୟକୁ ଏକତ୍ର କରି ଗୋଟିଏ ନବରାଜ୍ୟ ସଂସ୍ଥାପନ କଲେ । ଯଯାତି ମହାଶିବପୁତ୍ର ବା ପ୍ରଥମ ଯଯାତିଙ୍କୁ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶାର ଜନକ ଓ ଭାଗ୍ୟବିଧାତା କୁହାଲେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ହେବନାହିଁ । କୋଶଳ ଓ ଉତ୍କଳ ଏକ ରାଜ୍ୟାର୍ଥୀନ ହେବାରୁ ଉଭୟ ମଣ୍ଡଳରେ ଥିବା ଭାଷାଗତ ଓ କୃଷିଗତ ପାର୍ଥକ୍ୟ କାଳକ୍ରମେ ଲେପ ପାଇଲା ଏବଂ ସେଥିଯୋଗୁ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶା ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିଲା ।

ଯଯାତି ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରାତଃସ୍ମରଣୀୟ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି ଏବଂ ତାଙ୍କ ସ୍ମୃତି ବହୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ କଳାସ୍ଥାପତ୍ୟ ସହିତ ଜଡ଼ିତ ହୋଇଛି । ଯାଜପୁର, ଭୁବନେଶ୍ଵର ଓ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରାନ୍ତରେ ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ବହୁଳ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ରହିଛି; କିନ୍ତୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କୁ ଏକ ଓ ଅଭିନବ ରାଜାବୋଲି ଧରିନେଇ ତାଙ୍କୁ ଯଯାତି-କେଶରୀ ଆଖ୍ୟା ଦେଇଛି । ଏଠାରେ ଏହା ସ୍ମରଣ କରିବା ଉଚିତ ଯେ ସୋମବଂଶରେ ଯଯାତି ନାମଧେୟ ଦୁଇଜଣ ରାଜା ଥିଲେ ଏବଂ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତି ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ କରିଛନ୍ତି । ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତି ପ୍ରଥମ ଯଯାତିଙ୍କ ପ୍ରାୟ ଶହେ ବର୍ଷପରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ, ମାତ୍ର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଉଭୟଙ୍କୁ ଏକ ଓ ଅଭିନବ ବ୍ୟକ୍ତି ରୂପେ ଧରିନେଇ ଉଭୟେ ଯେଉଁ କାର୍ତ୍ତିକାପ

କରିଥିଲେ, ସେସବୁ ଯଯାତି କେଶରୀ କରିଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରିଛୁ । କମ୍ବୁଦନ୍ତୀ ଦିନକଥା ଉପରେହିଁ ନିର୍ଭରକରି ଗଢ଼ି ଉଠୁଥିବାରୁ ଏଥିରେ ଏପରି ଭ୍ରମ ସ୍ବାଭାବିକ ଓ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛି । ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁ ଜାତୀୟକଳାପ କରିଥିଲେ । ସେ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯାହା କରିଥିଲେ, ତାହାହିଁ ଏଠାରେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ବେଶୀ ଭାବରେ ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ ।

କମ୍ବୁଦନ୍ତୀ କହେ ଯେ ଯଯାତିକେଶରୀ ଯାଜପୁରରେ ଦଶାଶ୍ବମେଧ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ଓ ଏହି ଯଜ୍ଞ କରିବାକୁ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଦଶସହସ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆଣିଥିଲେ । ଏ କମ୍ବୁଦନ୍ତୀ ଅମୂଳକ ନୁହେଁ । ପ୍ରଥମ ଯଯାତିଙ୍କ ଉତ୍କଳରେ ରାଜା ହେବା ପାଇଁ ପୈତୃକ ଦାସୀ ନଥିଲା; ସେ ଏହି ରାଜ୍ୟକୁ ଭୌମମାନଙ୍କଠାରୁ ହିଁ ଛଡ଼ାଇ ନେଇଥିଲେ । ଏଣୁ ଏହି ନୂତନ ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କୁ ଆପଣାର କରିବା ପାଇଁ ଏବଂ କୋଶଳ ଓ ଉତ୍କଳକୁ ଏକତ୍ର କରି ନେବା ପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ବହୁ ଜାତୀୟକଳାପ ଓ ଯାଗଯଜ୍ଞ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଦେବମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ଯାଗଯଜ୍ଞ ପ୍ରତିହିଁ ଏହି ସମୟର ଲୋକମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ବେଶୀ ଭାବରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହେଉଥିଲା । ଯେଉଁ ରାଜାମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ବେଶୀ ଭୂମିଦାନ କରୁଥିଲେ, ଦେବାଦେବୀ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ ଓ ଯାଗଯଜ୍ଞ କରୁଥିଲେ, ସେହିମାନେହିଁ ଅଦର୍ଶରାଜା ରୂପେ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲେ ।

ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଏହିପରି ଜଣେ ଆଦର୍ଶ ହିନ୍ଦୁ ରାଜା ଥିଲେ । ସେ ଯାଜପୁରଠାରେ ଯେଉଁ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ, ତାହାର ସ୍ମୃତି ଏକାଧିକ କଳା ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଓ ଜନଶ୍ରଦ୍ଧାରେ ଜଡ଼ିତ ହୋଇଛି । ଯାଜପୁରର ବୈତରଣୀକୂଳସ୍ଥ ଗୋଟିଏ ଘାଟ ଅଦ୍ୟାପି ଦଶାଶ୍ବମେଧ ଘାଟ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଛି । ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ କୃଷ୍ଣସିଂହଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ ମହାଭାରତରେ ଯଯାତି ପତ୍ନୀର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏହା ଯଯାତି ନଗର ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥାନ ନୁହେଁ । ନଦୀ ଓ ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କୁ ପତ୍ନୀ କୁହାଯାଏ । ଯଯାତି ନଗର ବା ଯାଜପୁର ବୈତରଣୀକୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବାରୁ ଏହାକୁ ଯଯାତି ପତ୍ନୀ କୁହାଯାଇଛି । ରାଜା କୃଷ୍ଣସିଂହ ଯଯାତିପତ୍ନୀ ବା ଯାଜପୁରର ମହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି :

ଯଯାତିପତ୍ନୀକୁ ଯାଏ ଯେଉଁ ନର

ଅଶ୍ବମେଧ ଫଳଟି ହୁଅଇ ତାହାର । (ବନପର୍ବ, ସତ୍ୟବାଦୀ ପ୍ରେସ,

୧୯୨୫, ପୃ ୧୯୪)

କିନ୍ତୁ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତରେ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ଦର୍ଶନର ପୂର୍ଣ୍ଣଫଳ ଉନ୍ନତ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଏଥିରେ କୁହାଯାଇଅଛି—

ଗୋସହସ୍ର ଫଳଂ ଲବ୍ଧା ପୂଜାତ ସ୍ବକୁଳଂ ନରଃ ।

ସମ୍ବୃତ ମହାଭାରତରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଯାଜପୁରକୁ ଗଲେ ଗୋ ସହସ୍ରଦାନର ଫଳ ମିଳେ, ମାତ୍ର କୃଷ୍ଣସିଂହଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଯାଜପୁରକୁ ଗଲେ ଅଶ୍ଵମେଧଯଜ୍ଞର ଫଳ ମିଳେ । କୃଷ୍ଣସିଂହ ସମ୍ବୃତ ମହାଭାରତର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ କରିଛନ୍ତି । ଏପରିସ୍ଥଳେ ଉଭୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପୁଣ୍ୟଫଳର ଏପରି ଭାରତମ୍ୟର କାରଣ କଣ ? କାରଣ ଏହିଯେ ଗୁଜା କୃଷ୍ଣସିଂହ ମହାଭାରତ ଲେଖିଲବେଳକୁ ଯଯାତିକେଶରୀ ବା ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଯାଜପୁରରେ ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଯଜ୍ଞ କରିଥିବାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀଟି ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଏବଂ ସେହିହେତୁରୁ ହିଁ କବି ଯାଜପୁରକୁ ଗଲେ ଅଶ୍ଵମେଧ ଯଜ୍ଞର ଫଳ ମିଳେ ବୋଲି ଲେଖି-ଯାଇଛନ୍ତି । ଏଣୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀଟି ଅସୀତାନ ବା ଅମୂଳକ ନୁହେଁ । ଅଶ୍ଵମେଧ ଯଜ୍ଞଦ୍ଵାରା ପୁଣ୍ୟ ଓ ଗୁଜନାଦିକ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଉଭୟ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥାଏ । ଯଯାତି ଉଭୟର ବୃଦ୍ଧିପାଇଁ ତାଙ୍କ ନବଗୁଣ୍ୟ ଉତ୍କଳରେ ଅଶ୍ଵମେଧଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ସେ ଯଜ୍ଞକରିବାପାଇଁ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଦଶ ସହସ୍ର ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆଣିଥିଲେ ବୋଲି ଯେଉଁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି, ତାହାମଧ୍ୟ ଅମୂଳକ ନୁହେଁ । ଭୌମରାଜତ୍ଵ କାଳରେ ତନ୍ତ୍ରବାଦ ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଶେଷତଃ ଯାଜପୁରରେ ପ୍ରବଳ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଭୌମବଂଶର ଆଦି ଗୁଜାମାନେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମୀ ଥିବା କଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭୌମରାଜମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ତନ୍ତ୍ରବାଦ ସହଜ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ଭୌମମାନେ ଭୂର୍ଯ୍ୟ-ବଶୋଭବ ବୋଲି ଏକାଧିକ ପଣ୍ଡିତ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି (୩୨) । ସେମାନେ ସେମାନଙ୍କ ତାମ୍ର ଲେଖରେ ନିଜକୁ ଭଗଦତ୍ତଙ୍କ ବଂଶଧର ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ଭଗଦତ୍ତ ଦରକାପୁରଙ୍କ ବଂଶଧର ଥିଲେ । ଏହି ହେତୁରୁ ଭୌମମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟବଂଶଜ ନଥିଲେ ବୋଲି ସମସ୍ତ ପଣ୍ଡିତ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଓଡ଼ିଶାରେ କୌଣସି କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ପ୍ରଚଳିତ ନାହିଁ । ଏହାର କାରଣ ଏହିଯେ ସେମାନେ ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିବାଭଳି କୌଣସି ଯାଗଯଜ୍ଞ କରିନଥିଲେ । ଏହି ବଂଶର ଅବସାନ ପରେ ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କରି ଓ ଯାଜପୁରକୁ ରାଜଧାନୀ କରି ବୈଦିକ ଧର୍ମର ପୁନରୁଦ୍ଧାରଣ ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ଵର ପ୍ରାରମ୍ଭ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ତନ୍ତ୍ରବାଦ କିପରି ପ୍ରବଳ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ଏହି ବଂଶର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାଙ୍କ ଜଣେ ଗୁରୁଙ୍କ ଗୁଣାବଳୀରୁ ଜଣାଯାଏ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସଭାପଣ୍ଡିତ କବି ଡିଣ୍ଡିମ ଜୀବଦେବଙ୍କ ଭକ୍ତିଭାଗବତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି :

ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀ କୁଳଧ୍ୟ ଗୁରୁବତ୍ସବ ।

ତେଷୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମହୁମା ଭବଦେବ ନାମ ॥

ସୋମେଶ୍ୱର କୁଳସ୍ୟ ସମର୍ଚ୍ଚନାୟା ।
 ବଶ ତେନ କୃତେନିବ କୃତ ପ୍ରତିଷ୍ଠଃ ॥
 ସୋନୋକୃତେ ସକଳ-ବିସ୍ତୃତ-ସନ୍ତସାରେ ।
 ତନ୍ମାଣ୍ଡବେ ମଧୁତ ମଜ୍ଜତ ସର୍ବଲୋକ ॥

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀଙ୍କ କୁଳଗୁରୁ ଭବଦେବଙ୍କ ବଶ ସର୍ବ
 ଲୋକ ସନ୍ତସାର-ତନ୍ତ୍ରବାଦରେ ରୁଚି ଯାଉଥିବା ବେଳେ ତାକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ ।
 ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀ ଥିଲେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ପୁତ୍ର । ଏହି ଶ୍ଳୋକମାନଙ୍କରୁ ପ୍ରମାଣିତ
 ନେଉଛି ଯେ ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀଙ୍କ ପୁତ୍ରପୁରୁଷମାନେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ତନ୍ତ୍ରବାଦରୁ ଉଦ୍ଧାର କରି
 ବୈଦିକ ଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ । ଲେଖକ ଅନ୍ୟତ୍ର ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀଙ୍କ
 ପିତା ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତି ହିଁ ଯାଜପୁରଠାରେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ (ଇତିହାସ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ
 ପୃଷ୍ଠ-୧୫); ମାତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ ବହୁବଧ୍ୟ ବିଷୟ ପରେ ସ୍ଥିର କରୁଛି ଯେ ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ହିଁ
 ଏହିଠାରେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ।

ଏହି ଅଲେଖନାରୁ ଦେଖାଯିବ ଯେ ପ୍ରଥମ ଯଯାତିଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶା
 ତନ୍ତ୍ରବାଦରେ ନିମଜ୍ଜିତ ଥିଲା । ଏଣୁ ଏଠାରେ ବୈଦିକ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଯଜ୍ଞକରିବା ପାଇଁ
 ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଭାବ ଥିବାରୁ ଯଯାତି ମଧ୍ୟଦେଶର କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଆଣିଥିଲେ ।
 କିମ୍ବଦନ୍ତୀ କହେ ଯେ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଦଶ ସହସ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆସିଥିଲେ । ଏହି ସଂଖ୍ୟା ଅତି-
 ରଞ୍ଜିତ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ତେବେ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଆସିଥିଲେ, ଏହା
 ସତ୍ୟଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରରେ ପିଣ୍ଡ ଦାନ କଲବେଳେ ଅଦ୍ୟାପି ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣ-
 ମାନଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରାଯାଇଥାଏ ଓ କୁହାଯାଇଥାଏ :

କନୌଜ ଦେଶାତ୍ ସ୍ୱୟମାହୁତା ଯେ
 ଦଶାଶ୍ୱ ମେଧାୟ ପୁରା ବିଧାୟା ।
 ମର୍ତ୍ତ୍ୟସ୍ଥି ତତ୍ତା ସ୍ୱର୍ଗଗତାଶ୍ଚ ଗପ୍ତା
 ସ୍ତେଷ୍ଠୋ ଦ୍ୱି କେତ୍ୟଃ ପ୍ରଦଦାମି ଶୂର୍ଯ୍ୟମ୍ ॥

(ପ୍ୟାଗମୋହନ ଆଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ, ୧୮୭୫, ପୃଷ୍ଠ ୧୧ ।)

ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞପାଇଁ କନୌଜ ବା କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଆହୁତ ହୋଇ ଆସିଥିବା
 ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଓ ସେମାନଙ୍କ ବଶଧରମାନେ ଅଦ୍ୟାପି ପିଣ୍ଡଦାନ ସମୟରେ ଅର୍ଘ୍ୟ ପାଇ-
 ଆସୁଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଏହା ଆଧୁନିକ ମନଗଢ଼ା କଥା ନୁହେଁ । ଯଜ୍ଞ ପରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ
 ସୁରରେ ପରୀକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଯେଉଁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏହାକୁ ପାନ କରିଥିଲେ,
 ସେମାନେ ଯାଜପୁର ସ୍ତମ୍ଭ ଓ ଯେଉଁମାନେ ଏହାକୁ ପାନ କରି ନଥିଲେ, ସେମାନେ

ଦକ୍ଷିଣ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ବୋଲି ଯେଉଁ କମ୍ପ୍ୟୁଟରୀ ଅଛି, ତାହାର ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ରହିଛି । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ପୁରୀ ପ୍ରକାରରେ ପ୍ରକାର ମହାମାଂସ ବ୍ୟବହାର ହେଉଥିଲା । ଯେଉଁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ପୁରୀପ୍ରଥା ଗ୍ରହଣେ ନାହିଁ ସେମାନେ ଯାଜପୁର ଯିବା ଓ ଯେଉଁମାନେ ଏହାକୁ ଗ୍ରହଣେ ସେମାନେ ଦକ୍ଷିଣ ଯିବା ହେଲେ । ଏହାହିଁ କମ୍ପ୍ୟୁଟରୀର ଭାବରେ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ବହୁତ ପ୍ରାକୃତିକ ଉତ୍କଳ ଦୁଇଟି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସାଂସ୍କୃତିକ ଅଞ୍ଚଳରେ ବିଭକ୍ତ ହେଲା ଏବଂ ଗୋଟିକରେ ଶାକ୍ରମତ ଓ ଅନ୍ୟଟିରେ ବୈଷ୍ଣବ ମତ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭକଲା । ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଉଭୟ ମତବାଦର ସମନ୍ୱୟ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ସେ ବିରତାକ୍ଷେପରେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ଓ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ସେ ଉଭୟ ସାଂସ୍କୃତିକମଣ୍ଡଳର ଧର୍ମମତବାଦକୁ ସମାନ ପତ୍ତନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ ।

ପ୍ରଥମ ଯଯାତିଙ୍କ ପରେ ଭୀମ ରଥ, ଧର୍ମ ରଥ ଓ ନନ୍ଦିଷ୍ଠ କୋଶଳ ଉତ୍କଳର ରାଜା ହୋଇଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଯାଜପୁର ଯଯାତି-ନଗର ନାମ-ବହନ କରି ଉତ୍କଳର ରାଜଧାନୀ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ମାତ୍ର ଏମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଯେଉଁ ଘଟଣାବଳୀ ଘଟିଥିଲା, ତାହାର କ୍ଷଣିକ ବିବରଣ କୌଣସି ଉପାଦାନରୁ ମିଳୁନାହିଁ । ନନ୍ଦିଷ୍ଠଙ୍କ ସମୟରେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜ୍ୟର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ଘଟିଥିଲା ଏବଂ ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍କଳର ଯଯାତିନଗରରେ ଅବସ୍ଥାପିତ ବିଦ୍ରୋହୀ ଉପରାଜା ଭଦ୍ର, ରଥ ଶୈଳରାଜା ରାଜେନ୍ଦ୍ର, ଶୈଳଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ୧୦୨୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ ପରାସ୍ତ ଓ ନିହତ ହୋଇଥିଲେ । ସୋମବଂଶୀ ରାଜ୍ୟ ଏହାପରେ କେତେକ ସମୟ ଧରି ଅରାଜକତା ମଧ୍ୟରେ ଗତି କରିଥିଲା । ଏହାପରେ ୧୦୨୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ ସୋମବଂଶର ପ୍ରାପ୍ତିତା ଜନ୍ମେଜୟଙ୍କ ଦୂରସମ୍ପର୍କୀୟ ଚଣ୍ଡୀବର ନାମକ ଜଣେ ପ୍ରତାପଶାଳୀ ବ୍ୟକ୍ତି ରାଜ୍ୟର ମନ୍ତ୍ରିମଣ୍ଡଳ ଓ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇ କୋଶଳ, ଉତ୍କଳ ଓ କଙ୍ଗୋଦର (ଗଞ୍ଜାମ ଅଞ୍ଚଳର) ରାଜାରୁପେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଚଣ୍ଡୀବର ରାଜାହେବା ପରେ ଯଯାତି (ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତି) ନାମ ଧାରଣ କଲେ । ଅଳ୍ପ କାଳ ମଧ୍ୟରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତି ବହୁ ପୁତ୍ର ବିଗ୍ରହ ସହୁତ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ; ମାତ୍ର ଯାଜପୁରକୁ ସୋମବଂଶୀ ରାଜ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ରାଜଧାନୀ କରିବା ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଗୋଟିଏ ମୁଖ୍ୟ ଯୁରଣୀୟ ଘଟଣା । ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ ପ୍ରଧାନ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା କୋଶଳ ଅଞ୍ଚଳରେ, ମାତ୍ର ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତି କଂଗୋଦ ବା ଆଧୁନିକ ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାର ମଧ୍ୟ ରାଜାରୁପେ ନିର୍ବାଚିତ ହେବାରୁ ସେମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ବହୁତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ବୋଧହୁଏ ଏହି ହେତୁରୁ ସେ ଯାଜପୁରକୁ ପ୍ରଧାନ ରାଜଧାନୀ କଲେ । ଏହାପରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତି ଓ ତାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମସ୍ତ ରାଜା ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ବସବାସ କଲେ ଓ କୋଶଳରେ ଜଣେ ଜଣେ ଉପରାଜାଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତ କଲେ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ପୁତ୍ର ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀଙ୍କ ସମୟରେ କୋଶଳରେ ଅଭିମନ୍ୟୁ ନାମକ ଜଣେ ଉପରାଜା ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା

ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ତାମ୍ରଲେଖରୁ ମିଳେ । ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ପରେ ସୋମେଶ୍ୱର ନାମକ ଆଭିଜଣେ ଉପରାଜା ମଧ୍ୟ କୋଶଳରେ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ହୋଇଥିଲେ । ଏ ସମସ୍ତ ପ୍ରମାଣରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜ୍ୟର ସାବଭୌମରାଜାମାନେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ସ୍ଥାୟୀ ବାସିନ୍ଦା ହୋଇଗଲେ । ଯାଜପୁର ଯଯାତି ନଗର ନାମ ବହୁଳ କରି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ସୋମବଂଶୀ ରାଜ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ଶାସନ କେନ୍ଦ୍ର ହୋଇ ରହିଲା ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ପରେ ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀ, ଦ୍ୱିତୀୟ ଜନ୍ମେଜୟ, ପୁରଞ୍ଜୟ ଓ କର୍ଣ୍ଣ ଯଥାକ୍ରମେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟର କେତେକ ଘଟଣା ଜଣାଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏମାନେ ଯାଜପୁର ପାଇଁ ଯାହା କରିଥିଲେ ତାହାର ବିବରଣ କୌଣସି ଉପାଦାନରୁ ମିଳୁନାହିଁ । ଅତଏବ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କଲ୍ପନାଜଳ୍ପନା କରିବା ଅସମୀଚୀନ ହେବ । ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀ ଓ କର୍ଣ୍ଣଦେବ ଯଯାତିନଗର ବା ଯାଜପୁରରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବାବେଳେ ଯେଉଁ ତାମ୍ରଶାସନମାନ ଦାନ କରିଥିଲେ, ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ଦୁଇଟି ମିଳିଛି, ମାତ୍ର ଏଥିରେ ଯଯାତି ନଗର ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ବ୍ୟତୀତ ଏ ନଗରର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବିଷୟରେ ଅବତାରଣା କରାଯାଇ ନାହିଁ । ଯାଜପୁରର ଗୋଟିଏ ଅଞ୍ଚଳ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁକ୍ତା ରାଜନଗର ନାମରେ ଅଛି । ହୁଏତ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀ-ମାନଙ୍କ ରାଜପ୍ରାସାଦ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ବିରଜାଦେବୀ ନିଷ୍ଠୟ ବିଦ୍ୟମାନା ଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କ ମହାସ୍ତ୍ରୀ ସୋମବଂଶୀ ରାଜତ୍ୱରେ ନିଷ୍ଠୟ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା । ସୋମବଂଶର ଶେଷରାଜା କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କ ଏକାଧିକ ରାଣୀ ଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ; କିନ୍ତୁ କପୁରଞ୍ଜୀ ନାମକ ଜଣେ ରାଣୀଙ୍କ ନାମ ତାଙ୍କ ରତ୍ନଗିରି ତାମ୍ରଶାସନରୁ ମିଳିଛି (୩୩) । କପୁରଞ୍ଜୀ ସୋଲଗପୁରର ଗୋଟିଏ ଦେବଦାସୀ ପରିବାରର କନ୍ୟା ଥିଲେ ଓ ସେ ଉତ୍ତର ଜୀବନରେ ସନ୍ନ୍ୟାସିନୀ ହୋଇଯାଇଥିଲେ । କର୍ଣ୍ଣଦେବ ତାଙ୍କୁ ହିଁ ଏହି ତାମ୍ରଶାସନ ଦାନ କରିଥିଲେ ।

କର୍ଣ୍ଣ ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ରାଜା ଅନନ୍ତ ବର୍ମଣ ଶ୍ୱେତବଂଶୀ ସୋମବଂଶୀରାଜ୍ୟ ଆକ୍ରମଣ କରି ୧୧୧୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ ତାହା ଦଖଲ କରିଥିଲେ । ଏହିଠାରୁ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ ପତନ ଘଟିଥିଲା ଓ ତତ୍ତ୍ୱସଙ୍ଗେ ଯାଜପୁରର ରାଜଜାତକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବହୁପରିମାଣରେ କମିଯାଇଥିଲା । ଗଙ୍ଗରାଜାମାନେ ଅଭିନବ ବାରାଣସୀ କଟକ ବା ଆଧୁନିକ କଟକକୁ ରାଜଧାନୀ କଲେ ଏବଂ ଏହି ଦ୍ୱେଷରୁହିଁ କଟକର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବୃଦ୍ଧିପାଇଲା । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ଶ୍ୱେତବଂଶଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । “(ସେ) ଯାଜପୁର କଟକେ ପ୍ରବେଶ ହୋଇଲା । ପ୍ରଥମେ ରହିଲେ ପଞ୍ଚମ କଟକ ବାଣରାଣୀ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶା ଗୋସାଣୀମାନ କଲିଲେ ।” ଗଞ୍ଜାମରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଅନୁରୂପ ଅନ୍ୟ ଏକ

ପାଞ୍ଜିରେ ମଧ୍ୟ ଲେଖାଅଛି, “ରୁଡ଼ଜାଦେବ ଶ୍ରେରଗଲେ ୭୪ ବର୍ଷ । ଏ ରାଜା ସମସ୍ତ ଗୋସାଣୀମାନଙ୍କୁ ବନ୍ଦକଲେ । ବିରଜା ଗୋସାଣୀ, କାଳିକା, କାମଚଣ୍ଡୀ, ସଙ୍ଗମଙ୍ଗଳା ଏ ପାଞ୍ଜକୁ ବନ୍ଦୀକରି ନପାରିଲେ (୩୪) ।” ଏ ସମସ୍ତ ବିଷୟ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଏହାହିଁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ଯେ ଶ୍ରେଡ଼ଗଜା ଦେବ ଶାକ୍ତ ମନ୍ଦିର ବିରୋଧୀ ଥିଲେ । ସେ ଗୋସାଣୀମାନଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀ କରିଥିବାର ଅର୍ଥ ଏହିଯେ ସେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ହେବା ପରେ ଶାକ୍ତ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ପୂଜା ପ୍ରଚାରଣରେ ବାଧା ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ, ମାତ୍ର କେତେକ ବର୍ଷିଷ୍ଠ ଦେବଙ୍କ ପୂଜାରେ ଏପରି ବ୍ୟାପାତ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରିନଥିଲେ । ଏହି ବର୍ଷିଷ୍ଠ ଦେବୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଥିଲେ ବିରଜା । ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ଶ୍ରେଡ଼ଗଜା ଦକ୍ଷିଣରୁ ଆସି ପ୍ରଥମେ ଯାଜପୁର ଜଟକ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ; କାରଣ ଏହାହିଁ ଥିଲା ସୋମବଂଶର ଶେଷ ନରପତି କର୍ଣ୍ଣ-ଦେବଙ୍କ ରାଜଧାନୀ । ପରେ ସେ କଟକ ବାରାଣସୀରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ତାହାକୁ ହିଁ ତାଙ୍କର ରାଜଧାନୀ କଲେ । ତାମ୍ରଲେଖରୁ ମଧ୍ୟ ଏହାହିଁ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଥାଏ । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଶ୍ରେଡ଼ଗଜାଦେବଙ୍କ ନାତି ଭୃଗୁସ୍ଥ ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ତାଙ୍କ ନାଗସ୍ଥ ତାମ୍ରଶାସନକୁ ଅଭିନବ ବାରାଣସୀ କଟକ ବା ଆଧୁନିକ କଟରୁ ହିଁ ଦାନ କରିଥିଲେ ।

ଏଣୁ ଗଙ୍ଗ ରାଜତ୍ବରେ ଯାଜପୁରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ କମିଗଲା; ମାତ୍ର ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ଓ ବିରଜାଦେବୀ ପୂଜାପରି ରହିଲେ । ଗଙ୍ଗରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯାଜପୁର ପାଇଁ କିଏ କଣ କରିଥିଲେ, ତାହାର କୌଣସି ବିବରଣୀ ମିଳେନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ସମୟରେ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର ପୂଜାପରି ଗୋଟିଏ ବିଖ୍ୟାତ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ହୋଇ ରହିଲା ଏବଂ ଯାଜପୁର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ କଟକ ବା ସାମଗ୍ରିକ ସାଙ୍ଗି ହୋଇ ରହିଲା । ଯାଜପୁରର ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥିତିକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବୈତରଣୀ ପାର ହେବାପରେ ଏହାହିଁ ଏକ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ । ଏଣୁ ଉତ୍ତର ପଟରୁ ଆସୁଥିବା ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କୁ ବାଧା ଦେବାପାଇଁ ଏହିଠାରେ ହିଁ ଗୋଟିଏ ସେନାସ୍ଥାପଣ ବା କଟକ ରହିଥିଲା । ଗଙ୍ଗରାଜାଙ୍କୁ ଓ ତାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୂର୍ଯ୍ୟ ବଂଶୀ ରାଜତ୍ବରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ସ୍ଥାୟୀଭାବରେ ରହିଥିଲା । ଯାଜପୁରର ସିଦ୍ଧେଶ୍ବର ମନ୍ଦିରରେ ଗଙ୍ଗରାଜା ଚତୁର୍ଥ ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ ଅମଳର ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିରେ ଗୋଟିଏ ଶିଳାଲେଖ ଅଦ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି (୩୫) । ଏତଦ୍-ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗଙ୍ଗ ଅଭିଲେଖ ଯାଜପୁରରେ ଥିବାକଥା ମୋତେ ଜଣାନାହିଁ । ଗଙ୍ଗ ରାଜତ୍ବରେ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକାଧିକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ କଳାସ୍ଥାପତ୍ୟର ଧୂସାବଶେଷରୁ ଜଣାଯାଏ; ଏହାର ଅଲେଖନୀ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବନ୍ଧୁତାରେ କରଯିବ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ନାତି

(୩୪) ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି, ପ୍ରାଚୀନପିଠ, ୧୯୪୦, ପୃ. ୨୨ ଓ ୧୦୪ ।

(୩୫) Epigraphia Indica, Vol. XXIX, pp 1055-ff

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ଯାଜପୁରର ବରାହ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । (୩୭) ମୁସଲିମାନ-
ରାଜତ୍ବରେ ବିରଜା ପୀଠ ଅନ୍ଧକାରରେ ଆବୃତ ହୋଇ ରହିଲା; ମାତ୍ର ବିରଜା ଦେବୀ
ପୁନଃପରି ବିଦ୍ୟମାନା ଥିଲେ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁକାଳେ ବିରଜା ମଣ୍ଡଳର କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ସମୂହରେ ଆଲୋଚନା
କରାଯିବ ।

୫. ବିରଜା ମଣ୍ଡଳର କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ *

ପ୍ରାଚୀନ କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ସ୍ବତନ୍ତ୍ରରେ ନ ଦେଖିଲେ, କିମ୍ବା ଅନ୍ତତଃ ପକ୍ଷେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଫଟୋଗ୍ରାଫ୍ ନ ଦେଖିଲେ ଏମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମ୍ୟକ୍ ଧାରଣା ଜନ୍ମିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ଏମାନଙ୍କ ମୂଳତତ୍ତ୍ବ, ଆକୃତି ପ୍ରକୃତି ଓ ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେବଳ ମୁଖର ଭାଷାରେ କହିଗଲେ ବା ଲେଖିଗଲେ, ତାହା ପାଠକ ବା ଶ୍ରୋତାମାନଙ୍କୁ ନିରସ ଓ ବେଳେବେଳେ ଦୁର୍ବୋଧ ବା ଅବୋଧ ହେବାର ମଧ୍ୟ ନିତାନ୍ତ ସମ୍ଭବପର । କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗ ଏବଂ ଏଗୁଡ଼ିକ ବିରଜାମଣ୍ଡଳରେ ଅବଧି ପ୍ରଭୃତି ଭାବରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏଣୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ନକହିଲେ ବିରଜା ମଣ୍ଡଳର ସନ୍ଧିପ୍ତ ଇତିହାସ ଅସୁସ୍ଥ ହେବ । ଏ ବହୁତାର କେତେକାଂଶ ନିରସ ମନେ-ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ଅଛି, ଏଣୁ ସୂଧୀବର୍ଗଙ୍କୁ ଆଗରୁ କ୍ଷମାପ୍ରାର୍ଥନା କରି ଏହାକୁ ଆରମ୍ଭ କରୁଛି ।

ଶୈବକ୍ଷେତ୍ର ଭୁବନେଶ୍ବରରେ ଓ ଶାକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ବିରଜା ପୀଠରେ ଅବଧି ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଉଥିବା କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଧୂସାବଶେଷ ଉଲ୍ଲନାତ୍ମକ ଭାବରେ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପୁରୀ ପୁରୀ ଧରି ଉତ୍ତର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେଉଁ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ମନ୍ଦିରମାନ ଗଢ଼ି ଉଠିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ହୁଏତ ଉତ୍ତର କ୍ଷେତ୍ରରେ ସମାନ ଥିଲା ; ମାତ୍ର ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଧୂସରାଳୀ ବେଶୀ ଭାବରେ ଗୁଲିଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଏମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ନ୍ୟୁନ ହୋଇଯାଇଛି । ବିରଜା ମଣ୍ଡଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ମୂର୍ତ୍ତି, ମନ୍ଦିର, ମଠ, ଗ୍ରନ୍ଥ, ବିହାର ଇତ୍ୟାଦି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଏମାନଙ୍କ ଧୂସାବଶେଷ ଅଦ୍ୟାପି ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ବିଭିନ୍ନ କେନ୍ଦ୍ର ସହଜ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ କରି ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କଲେ ବିଷୟଟି ଟିଷ୍ଟ ହେବ ।

* ଶେଷ ଅଭିଭାଷଣ—ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ଫୋଟୋଥାଣ୍ଡ ପାଞ୍ଚ, ଇଣ୍ଡୋର ଶହ ତେପ୍ରସା, ସନ୍ଧ୍ୟା ସାତ ।

ଯାଜପୁର—ଯାଜପୁର ଗୋଟିଏ ମହାକ୍ଷେତ୍ର ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ପଞ୍ଚବିଂଶତି ଆୟତନରେ ଯେଉଁସବୁ କଳାସ୍ଥାପତ୍ୟର ଧୂଆବଶେଷ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ସେ ସବୁ ଯାଜପୁରର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି ଧରିବାକୁ ହେବ । ବିରଜା ପୀଠ ମହାକ୍ଷେତ୍ରର ଚରିତ ହେବାର ବହୁ ପୃଷ୍ଠରୁ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏଣୁ ମୌର୍ଯ୍ୟଯୁଗରେ ଓ ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗ-ମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ କଳାସ୍ଥାପତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ଖବର ସମ୍ଭବ; କିନ୍ତୁ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ଧୂଆବଶେଷ ଅଦ୍ୟାପି ଏଠାରେ ମିଳିନାହିଁ, କ୍ଷେତ୍ରଟିକୁ ଭଲଭାବରେ ସଜେ କରାଯାଇ ନାହିଁ, କିମ୍ବା ଏହାର କୌଣସି ଅଂଶ ଖୋଦନ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନକାଳର କଳା ସ୍ଥାପତ୍ୟ ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ସମୀଚୀନ ହେବ ନାହିଁ । ପଦ୍ମଦ୍ୱୀପମାନ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ୱୟଂ ବିରଜାଦେବୀ ହିଁ ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ବୋଲି ମନେ ହୁଅନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଧ୍ୟାନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଦ୍ୱିଭୂଜାଦେବୀ ବାମହସ୍ତରେ ମହୁଷରୂପୀ ଦାନବର ପୁଚ୍ଛ ଧରି ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତରେ ତାର ଶରୀରକୁ ଶୂଳବିଦ୍ଧ କରୁଛନ୍ତି । ମହୁଷମର୍ଦ୍ଦିନୀଙ୍କ ଯେତେ ପ୍ରାଚୀନ ମୂର୍ତ୍ତି ଅବଧି ଭାରତରେ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି, ସେଥି-ମଧ୍ୟରୁ ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ହେଉଛି ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ଭୁମରାଠାରେ ଥିବା ଶିବମନ୍ଦିରର ମହୁଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି (୩୭) । ଏ ଦେବୀ ଚତୁର୍ଭୁଜା, ବିରଜାଙ୍କ ପରି ଦ୍ୱିଭୂଜା ନୁହନ୍ତି । ଏହି ହେତୁରୁ ବହୁ ପୁରାଣ ସ୍ମରଣରୁ ମା ପ୍ରସାଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି ଯେ ବିରଜାଦେବୀଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଅନ୍ତତଃ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ମୂର୍ତ୍ତି । (୩୮)

ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ଗୁପ୍ତଯୁଗ ଗୋଟିଏ ଧର୍ମବିପ୍ଳବର ଯୁଗ । ଏହି ସମୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁନରୁତ୍ଥାନ ଘଟିଥିଲା । ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର ମହାକ୍ଷେତ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଗୟାପୁର ନାମରେ ଜଣେ ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ । ସେ ଅତି ପ୍ରତାପଶାଳୀ ଥିବାରୁ ଦେବତାମାନେ ତାକୁ ଭୟ କରି ବସ୍ତ୍ର ଶରଣାପନ୍ନ ହୋଇଥିଲେ । ବସ୍ତ୍ର ଗୟାପୁରକୁ ସତ୍ୟ କରାଇ ତା ଦେହଟାକୁ ଦାନରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଓ ତାକୁ ତିନି ଖଣ୍ଡକରି ମସ୍ତକଟି ଗୟାରେ, ନାଭି ଅଂଶ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଓ ପାଦ ଅଂଶ ମହେନ୍ଦ୍ର ପର୍ବତରେ ପକାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଏଣୁ ଗୟାରେ ବସ୍ତ୍ର ଧୀଠ, ଯାଜପୁରରେ ଶକ୍ତ ଧୀଠ ଓ ମହେନ୍ଦ୍ର ପର୍ବତରେ ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ୱରଙ୍କ ପୀଠର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟିଥିଲା । ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ବହୁ ହିନ୍ଦୁ କ୍ଷେତ୍ର ବୌଦ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିଣତ ହୋଇଯାଇଥିଲା କିମ୍ବା ବୌଦ୍ଧଭାବପନ୍ନ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଏହି କମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ଗୁପ୍ତରାଜତ୍ୱ ବେଳକୁ ଗୟା, ବିରଜା ଓ ମହେନ୍ଦ୍ର-ଗିରି ପରି ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁ କ୍ଷେତ୍ରମାନ ବୌଦ୍ଧଭାବପନ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା, ମାତ୍ର ଏ ଯୁଗରେ

(୩୭) Memoirs of Archaeological Survey of India, No. 16 plate XLV.

(୩୮) Ibid, no 44, p 4

ଏହି ଦ୍ଵିତୀୟ ଶେଷ ଗୁଡ଼ିକର ପୁନରୁତ୍ଥାନ କରାଯାଇଥିଲା । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଉପାଦାନ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗୁହାରିବ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା ବରଜା ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ଵ କରୁଥିଲେ ଓ ସେ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ । ଏଣୁ ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ବୌଦ୍ଧବାଦ ପ୍ରବଳ ହୋଇଥିବା ଅନୁମିତ କରାଯାଏ । ବରଜାଶେଷ ମହାସ୍ଵରେ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ବରଜା ଦେବୀ ବୁଦ୍ଧାଙ୍କ ଯଜ୍ଞ କୁ ଶ୍ରୀରାଜାବାସୁଲେ । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଯେ ଯଜ୍ଞ କରାଯାଇ ବରଜା ଶେଷର ତଥା ବରଜାଦେବୀଙ୍କ ପୁନରୁତ୍ଥାନ କରାଯାଇଥିଲା ।

ଏହି ସବୁ ପୌରାଣିକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଓ ବ୍ୟାପନା ବରଜାଦେବୀଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ଵରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସାଳପୁରକୁ ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରଭାବରୁ ମୁକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା ଏବଂ ଏହି ସମୟରେ ହିଁ ବରଜାଙ୍କ ନୂତନ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ନୂତନ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ବରଜାଙ୍କ ପୀଠରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ମନ୍ଦିର ବ୍ୟାପନା ଅଛି, ତାହା ସାଳପୁରର ଜମିଦାର ସ୍ଵର୍ଗତ ଚୌଧୁରୀ ସୁଦର୍ଶନ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଏକଗତ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ କାଳ ପୂର୍ବେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଣୁ ଏହା ବେଶୀ ପ୍ରାଚୀନ ନୁହେଁ । ଏହି ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧୀରେ ଯେଉଁ ପ୍ରାଚୀନ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟାଂଶ ମାନ ଯୋଡ଼ି ଦିଆଯାଇଛି, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଭୋମ ରାଜତ୍ଵ କାଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଅଷ୍ଟମ-ନବମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଦେବୀଙ୍କ ପୀଠସ୍ଥଳୀରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ମନ୍ଦିର ବ୍ୟାପନା ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ବରଜାଙ୍କ ବର୍ତ୍ତମାନର ପୀଠସ୍ଥଳୀ ତାଙ୍କର ସଙ୍ଗ୍ରାହୀନ ପୀଠସ୍ଥଳୀ ନୁହେଁ । ଲୋକମାନେ ଅତ୍ୟାଧିକ କହନ୍ତି ଯେ ବରଜା ମନ୍ଦିରଠାରୁ ପ୍ରାୟ ଏକ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ କଳସ-ପୁରକୁ ବରଜାଙ୍କ ଆଦିପୀଠ ଥିଲା । ଏହାର ପ୍ରମାଣସ୍ଵରୂପ ସେମାନେ କଳସପୁରଠାରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଚୀନ ପାଷାଣ ମନ୍ଦିରର ଧୂସ୍ରସ୍ତୂପ ଦେଖାଇଥାନ୍ତି । ଏହି ସ୍ତୂପର ସ୍ତୂପରୁ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ଏହା ଏକ ଗୁପ୍ତସ୍ତୂପର ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ମନ୍ଦିର ଥିଲା । ଏହି ମନ୍ଦିରଟିର ଶିଖର ଥିବାର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ମିଳେନାହିଁ । କାରଣ ସ୍ତୂପ ମଧ୍ୟରେ ଶୀର୍ଷସ୍ଥିତ ଆମଳକ ଶିଳା ବା ଗଣ୍ଡିର ଭୂମି ଆମଳକର କୌଣସି ଅଂଶ ବ୍ୟାପନା ନାହିଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ବିମାନ ଦେହରେ ପିଣ୍ଡ, ପାଦ, କୁମ୍ଭ, କଣି, ବସନ୍ତ, ଜ୍ୟା ଇତ୍ୟାଦିର ଯେଉଁ ଉପବିଭାଗମାନ ରହିଥିଲା, ସେହି ଉପବିଭାଗମାନଙ୍କ କୌଣସି ଚିହ୍ନ ସ୍ତୂପ ମଧ୍ୟରେ ନାହିଁ । ଏଣୁ କଳସପୁରସ୍ଥିତ ଏ ମନ୍ଦିରର ଗୁପ୍ତ ଆଧୁନିକ ପଦ୍ଧତି ଗୁହାରି ଗୁପ୍ତ ପରି ଚରୁଷୋଣ ଓ ସମତଳ ଥିଲା ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ଏହାହିଁ ଥିଲା ସଙ୍ଗ୍ରାହୀନ ଗୁପ୍ତସ୍ତୂପୀୟ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ଆକୃତି; ଏଗୁଡ଼ିକରେ ଶିଖର ରହି ନଥିଲା । କଳସପୁରର ଧୂସ୍ର ସ୍ତୂପ ମଧ୍ୟରେ କଳାଖଚିତ କୌଣସି ସ୍ତୂପ ନାହିଁ । ଏଣୁ ମନେହୁଏ ଯେ ମନ୍ଦିରଟିର କେବଳ ଦ୍ଵାରଦେଶ ହିଁ କଳାଖଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଦ୍ଵାର-ଦେଶର କଳାଖଚିତ ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡମାନ ଶ୍ଵେତ ହୋଇଯାଇଛି ।

ବରଜାଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିର ଆକୃତି ପ୍ରକୃତରୁ ଓ କଳସ୍ୱରର ଧ୍ୱଂସପ୍ରସାରୁ ଏହିପରି ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ପ୍ରାୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯାଜପୁରରେ କଳାସ୍ଥାପତ୍ୟର ପ୍ରଗତି ଆରମ୍ଭ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ମାତ୍ର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁରୀରେ ଏହାର ନିମ୍ନବିକାଶର ଧାରା ସ୍ଥିର କରିବା ସମ୍ଭବପରି ହୁଏ ନାହିଁ । ଗୁପ୍ତ ପୁରୀରୁ ଭୌମ ପୁରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ଦୀର୍ଘ ବ୍ୟବଧାନ ରହିଲା, ଯାଜପୁରଠାରେ ତାହାର ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ମିତ କଳାସ୍ଥାପତ୍ୟର ଚିହ୍ନ ଲେଖକର ଦୃଷ୍ଟି-ଗୋଚର ହୋଇନାହିଁ । ମାତ୍ର ଭୌମ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଏବଂ ତାହାର ପ୍ରାୟ ଏକଶତ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଏଠାରେ ଅନେକ ମନ୍ଦିର ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାର ବହୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଯେଉଁ ପରଶୁରାମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହାର ସମସ୍ତାମୟିକ ମନ୍ଦିରମାନ ଯାଜପୁର ଠାରେ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଏ ମନ୍ଦିରମାନ ଧ୍ୱଂସପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଏମାନଙ୍କର କେତେକ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟାଂଶ ଯାଜପୁରର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁରୀର ସ୍ଥାପତ୍ୟମାନଙ୍କ ଗାନ୍ଧରେ ଯୋଡ଼ି ଦିଆଯାଇଛି । ପରଶୁ-ରାମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରେ ଶିବ ବିବାହର ଓ ଅନ୍ନପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍କ ଭିକ୍ଷା ଦାନର ଦୃଶ୍ୟମାନ ରହିଛି; ଏହି ଦୃଶ୍ୟମାନ ମଧ୍ୟ ଯାଜପୁରର ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇ-ଥିଲା । ଏହି ଦୃଶ୍ୟମାନଙ୍କ ଅଂଶବଶେଷ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାଜପୁରର ଅଠରନଳା ପୋଲ ଦେହରେ ଓ ବରହ ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି (୩୧) । ଭୌମ ପୁରୀରେ ଯାଜପୁରଠାରେ ବହୁ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, ମାତ୍ର ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ କୌଣସିଟି ବିଦ୍ୟମାନ ନାହିଁ । ବରଜା କ୍ଷେତ୍ର ମହାତ୍ମ୍ୟରେ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ଯେଉଁ ତାଲିକା ଦିଆଯାଇଛି, ସେଥିରେ ଲଳିତେଶ୍ୱର, କୁସୁମେଶ୍ୱର ଓ ଦଣ୍ଡେଶ୍ୱର ମହାଦେବଙ୍କ ନାମ ରହିଛି । ଭୌମବଂଶୀୟ ଅଧିକାଂଶ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ସହିତ ଲଳିତ ହାର ଓ କୁସୁମ ହାର ବିରୁଦ୍ଧ ତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କରେ ଦେଖାଯାଏ । ଯେତେଦୂର ସମ୍ଭବ ଯାଜପୁରର ଲଳିତେଶ୍ୱର ଓ କୁସୁମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରମାନ ଭୌମରାଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇ-ଥିଲା । ଦଣ୍ଡି ମହାଦେବ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ଦେବଙ୍କ କନ୍ୟା ଥିଲେ ଓ ପିତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ଭୌମ ସିଂହାସନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ନାମ ଯାଜପୁରର ଦଣ୍ଡେଶ୍ୱର ମହାଦେବଙ୍କ ସମ୍ମୁଖ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମାନ କଲେ ଅସଙ୍ଗତ ହେବନାହିଁ ।

ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ଭୌମରାଜତ୍ୱରେ ନିର୍ମିତ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ଅଂଶ ବଶେଷ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାଜପୁରରେ ବହୁସ୍ଥାନରେ ଅଛି । ଆଖଣ୍ଡଳେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ, ବରଜା ମନ୍ଦିର ଓ ବେଡ଼ାର ଗାନ୍ଧରେ, ସୋମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ, ବୁଢ଼କୃଷ୍ଣପୁଷ୍କରିଣୀ ସୋପାନରେ ଓ ଅଠରନଳା ପୋଲ ଦେହରେ ଭୌମପୁରର ମନ୍ଦିରାଂଶ

(୩୧) କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହ—ଇତ୍ୟାଦି ଓ କମ୍ବୁଦନ୍ତୀ, ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ୧୯୭୯, ଚିତ୍ର ନ : ୩୬ ଓ ୩୭ ।

ଅନ୍ୟାପି ପରଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ (୪୦) । ଆଖଣ୍ଡକେଶ୍ବରମନ୍ଦିର ଠାରେ ଯେଉଁ ଗଣେଶ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି, ସେଥିରେ ଗଣେଶଙ୍କ ବାହ୍ୟାନ ମୁଖା ନାହିଁ । ତୌମ ପ୍ରଗାୟା ଗଣେଶ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କରେ ମୁଖା ବାହ୍ୟାନ ରୂପେ ସ୍ଥାନ ପାଇନଥିଲା । ବିରଜା ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ନିଶାପାଟଣା ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି, ସେଥିରେ ତୌମପ୍ରଗାୟା ସମସ୍ତ ଲକ୍ଷଣ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ତୌମପ୍ରଗର ଏହିପରି ନିଶାପାଟଣା ମୂର୍ତ୍ତି ଭୁବନେଶ୍ବରରେ ମିଳୁଛି । ବିରଜା ମନ୍ଦିରର କାର୍ତ୍ତିକେୟ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ତୌମପ୍ରଗର ସମସ୍ତ ଲକ୍ଷଣ ବିଦ୍ୟମାନ । ଅନୁରୂପ ମୂର୍ତ୍ତି ଭୁବନେଶ୍ବରରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଗୋଡ଼ ଛନ୍ଦ ଛଡ଼ାହେବାର ଠାଣି ତୌମପ୍ରଗର ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ବିଶେଷତ୍ବ । ଏହି ବିଶେଷତ୍ବ ବୃନ୍ଦାକୁଣ୍ଡର ସୋପାନରେ ଓ ଅଠରନଳା ପୋଲ ଦେହରେ ଲଗିଥିବା ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହିପରି ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ ଯାଜପୁରରେ ବହୁ ତୌମ-ମନ୍ଦିର ଅଷ୍ଟମ, ନବମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲାବୋଲି ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଏଗୁଡ଼ିକ ଭଙ୍ଗି ଯିବା ପରେ କିମ୍ବା ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଧ୍ବଂସ କରାଯିବା ପରେ ସେମାନଙ୍କ କଳାଶତତ ସ୍ଥାପତ୍ୟାଂଶରୁ ଯାହା ବାକି ରହିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରଗର ସ୍ଥାପତ୍ୟମାନଙ୍କ-ଦେହରେ ଲଗାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ତୌମମାନେ ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶତ ବର୍ଷଧରି ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଯାଜପୁର ସେମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ଏଣୁ ଏମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ଯାଜପୁର ଠାରେ ଯେ ବହୁ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କାରଣ ନାହିଁ ।

ତୌମପ୍ରଗର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଲେପ ପାଇନଥିଲା । ଏଣୁ ଯାଜପୁରରେ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ-କାର୍ତ୍ତିକ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ଯାଜପୁର ଏସ୍. ଡି. ଓ. କ୍ଲ ବେଢ଼ାରେ ପ୍ରକାଶ ବୋଧୁସବୁ ପଦ୍ମପାଣିଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଶାୟିତ ଅବସ୍ଥାରେ ରଖାଯାଇଛି । ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହା ନିଶ୍ଚୟ ଗୋଟିଏ ଅନବଦ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲା । ଏହି ବେଢ଼ାରେ ଭୂମିଶୃଙ୍ଗ ମୁଦ୍ରାରେ ଉପବିଷ୍ଟ ଧ୍ୟାନ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପୂଜ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତିଟିଏ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ମୂର୍ତ୍ତିଟିର ମସ୍ତକୋପରି ଚୈତ୍ୟବୃକ୍ଷ, ଉଡ଼ଡ଼ାୟମାନ ଗନ୍ଧର୍ବ; ପାଶ୍ବରେ ବୋଧୁସବୁ ମାନ ଓ ପଦଦେଶରେ ମାରର ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ପ୍ରଲୋଭନ ଦେଖାଇବାର ଚନ୍ଦ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି (୪୧) । ବିରଜା ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଧ୍ୟାନବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ରହିଛି (୪୨) । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର ଅର୍ଦ୍ଧନିମିତ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଅଙ୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗର ଗଠଣ ଶୈଳୀ ଖଡ଼ାପଦା ଏବଂ ପୁଷ୍ପଗିରିରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ତୌମପ୍ରଗର ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ଅନୁରୂପ ହୋଇଛି । ସୋମେଶ୍ବର ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ଯେଉଁ ବିକଟରୂପା ଗୁମୁଣ୍ଡା ମୂର୍ତ୍ତି

(୪୦) Ibid, ଚନ୍ଦ୍ର ନ: ୨୧, ୨୭, ୨୮, ୩୧, ୩୪ ଓ ୩୭ ।

(୪୧) Ibid, ଚନ୍ଦ୍ର ନ: ୭

(୪୨) Ibid, ଚନ୍ଦ୍ର ନ: *

ଦେଖାଯାଏ, ତାହା ଗୋଟିଏ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି (୪୩) । ଶବ ଉପରେ ସମାର୍ପନା ଏହି କଙ୍କାଳମୟୀ ଓ ନୃମୁଣ୍ଡମାଳିନୀ ଚତୁର୍ଭୁଜା ଦେଶଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରକରେ ଜଟାଜଟ ଓ ନୃମୁଣ୍ଡ; ହସ୍ତରେ ହିଁଶୂଳ, ଜପାମାଳା ଓ ଖପର ଏବଂ ମନ୍ତ୍ରକୋପଣ ଉତ୍ତରୀୟମାନ ଗନ୍ଧବ ରହିଛନ୍ତି । ପଦତଳେ ଅଷ୍ଟମ ବା ନବମ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଅକ୍ଷରରେ ଧାଡ଼ିଏ ଶିଳାଲେଖ ଅଛି ଏବଂ ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି; “ଓଁ ଶ୍ରୀବତ୍ସାଦେବ୍ୟାୟେ ନମଃ ।” ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏ ମୂର୍ତ୍ତିଟି ବତ୍ସାଦେବୀଙ୍କ ନିର୍ମିତ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ବତ୍ସାଦେବୀ ହୁଏତ କୌଣସି ଭୌମ-ରାଜାଙ୍କ ରାଣୀ ଥିଲେ ।

ଯାଜପୁର କ୍ଷେତ୍ରରେ ବହୁ ଜୈନମୂର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ସମସ୍ତେ ଭୌମବୃନ୍ଦରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲେ କି ନା ତା କହିବା କଠିନ, ମାତ୍ର ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜୈନଧର୍ମ ଯେ ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସହୃଦ ସହାବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲା ତାହା ଏହି ଜୈନମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯାଜପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ନରସିଂହପୁରରେ ଯେଉଁ ଜୈନ ଗର୍ଭାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଦୁଇଟି ଅଛି । ସେ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ପାଣ୍ଡୁ ନାଥ ଓ ଅନ୍ୟଟି ଚନ୍ଦ୍ର ନାଥ । ପାଣ୍ଡୁ ନାଥଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରକୋପଣ ସପ୍ତଫଳା, ଶାନ୍ତିଦେଶରେ ଛନ୍ଦ, ଉଭୟ ପାଶୁ ରେ ଉତ୍ତରୀୟମାନ ଗନ୍ଧବ ଓ ଉପାସକ ଦେଖାଯାନ୍ତି । ଚନ୍ଦ୍ର ନାଥଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରକର ଉଭୟ ପାଶୁ ରେ ଉତ୍ତରୀୟମାନ ଗନ୍ଧବ ଓ ପାଦଦେଶରେ ତାଙ୍କ ଲକ୍ଷ୍ମିନ ଅଛନ୍ତି ଚନ୍ଦ୍ର ଦେଖାଯାଏ । ଆଖଣ୍ଡଲେଖର ମନ୍ଦିର ପାଞ୍ଜିରେ ଯେଉଁ ଜୈନ-ଗର୍ଭାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଅଛି, ତାହା ନେମିନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି । ମୂର୍ତ୍ତିଟିର ଉଭୟ ପାଶୁ ରେ ଯୁଦ୍ଧାକୃତି ଅନ୍ୟ କେତୋଟି ଗର୍ଭାଙ୍କରଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ରହିଛି (୪୪) । କଣ୍ଟାବଣିଆ ହାଲସୁଲ ନିକଟସ୍ଥ ହାଟ ଡିହ ଗ୍ରାମର ବଟବୃକ୍ଷ ମୂଳରେ କଳାମୁଗୁନ ପଥରରେ ନିର୍ମିତ ଗୋଟିଏ ଜୈନ ଗର୍ଭାଙ୍କର ଙ୍କର ଯେଉଁ ବିରାଟ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି, ତାହା ଭରତରେ ଗୋଟିଏ ଉଲ୍ଲେଖ-ଯୋଗ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି କହିଲେ ଅଧିକ୍ଷ୍ଟ ହେବନାହିଁ । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର ଉଚ୍ଚତା ପ୍ରାୟ ୩୦ ଫୁଟ ଓ ପ୍ରସ୍ଥ ପ୍ରାୟ ଚାରି ଫୁଟ । କାୟୋତ୍ସର୍ଗ ଠାଣିରେ ପତ୍ତୋପରି ଦଣ୍ଡାୟମାନ ଏହି ବିରାଟ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ଜୈନଗର୍ଭାଙ୍କଙ୍କ ସମସ୍ତ ସଙ୍କେତ; ଯଥା—ଛନ୍ଦ, ପ୍ରସ୍ଥମଣ୍ଡପ, ଉତ୍ତରୀୟମାନ ଗନ୍ଧବ, ଫଳପଲ୍ଲବପୁର୍ଣ୍ଣ କେବଳ ବୃକ୍ଷ ଇତ୍ୟାଦି ବନ୍ଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ମୂର୍ତ୍ତିଟିର ଉଭୟ ପାଶୁ ରେ ଗୁମରାଧାସ ପାଶୁ ରେ ଓ ଅନ୍ୟ ତେଜଶ ଜଣ ଗର୍ଭାଙ୍କରଙ୍କ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ମୂର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ଯାଜପୁର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆହୁରି ଅନେକ ଜୈନମୂର୍ତ୍ତି ଥାଇ-ପାରିନ୍ତି; ମାତ୍ର ଉପରେ ଯେଉଁ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଗଲା, ସେଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ଯେ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ଜୈନଧର୍ମ ଏକତ୍ର ସହାବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ ।

(୪୫) Ibid, ଚନ୍ଦ୍ର ନ: ୩୧ ।

(୪୬) Ibid, ଚନ୍ଦ୍ର ନ: ୧, ୧୦ ଓ ୧୧ ।

ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ଵିତୀୟାଦି ଯାକପୁର ଯୋମବର୍ଣ୍ଣୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ଯୁଗ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ଓ ଏଠାରେ ବହୁ ମନ୍ଦିର ଓ ମୂର୍ତ୍ତି ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଧୂସମୁଖରୁ ଯାହା ରକ୍ଷା ପାଇଛି, ତାହାହିଁ ସେ ଯୁଗର କଳା ବିଭବର ପରିଚୟ ଦେଇଥାଏ । ଯଯାତି ମହାଶିବ ଗୁପ୍ତ ଏଠାରେ ଯେଉଁ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ, ହୁଏତ ସେହି ଯଜ୍ଞ ସମୟରେ ହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏସ୍. ଡି. ଓ. ଜ୍ଞ କମ୍ପାଉଣ୍ଡରେ ସ୍ଵରକ୍ଷିତ ବିରାଟକାୟ ସପ୍ତମାତୃକା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲେ । ଧର୍ମାନ୍ତମାନେ ଏମାନଙ୍କୁ ବିକଳାଙ୍ଗ କରି ବୈତରଣୀ ଗର୍ଭରେ ଫିଙ୍ଗି ଦେଇଥିଲେ । ପରେ ଏମାନଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଛି (୪୫) । ବିକଳାଙ୍ଗ ହେଲେହେଁ ବିଶାଳତା ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ଭାରତୀୟ କଳାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି ହୋଇଥିବାରୁ, ଏମାନେ ଏକାଧିକ ଭାରତୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥର କଳା ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛନ୍ତି (୪୬) । ସ୍ଵର୍ଗତ ରମାପ୍ରସାଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଏ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛନ୍ତି ଭୌମରାଜକୁ କାଳର ମୂର୍ତ୍ତି; କିନ୍ତୁ ବହୁ ଦିଗରୁ ବିଚାର କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏଗୁଡ଼ିକ ଯୋମବର୍ଣ୍ଣୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟ । ଗୁମୁଣ୍ଡାଙ୍କ ଛଡ଼ା ଏହି ମାତୃକାମାନଙ୍କ କାଖରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଶିଶୁ ରହିଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଭୌମରାଜକୁ କାଳର ଯେଉଁ ମାତୃକା ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ମିଳିଛନ୍ତି ସେମାନଙ୍କ କାଖରେ ଶିଶୁ ନାହିଁ (୪୭) । ଏହି ହେତୁରୁ ଭୌମବର୍ଣ୍ଣର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୋମବର୍ଣ୍ଣ ଅମଳରେହିଁ ଏ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅଧିକ ସମ୍ଭାବନା ହେବ । ଯାକପୁରରେ ଶୂଦ୍ରମୁଖ ନାମକ ମୁଗୁନ ପଥରରେ ଯେଉଁ ସମୁଦ୍ର, ମୟୂର ଓ ଶ୍ଵେତକର୍ଣ୍ଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି, ତାହା ଯୋମବର୍ଣ୍ଣୀ କେଶରୀ ରାଜତ୍ଵରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା (୪୮) । ଏହି ବିଶାଳ ଗ୍ରନ୍ଥର ପଦଦେଶ ଓ ମସ୍ତକ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅଂଶରେ କାରୁକଳା ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଯାହା କିଛି କାରୁକଳା ଅଛି, ତାହା ଭୁବନେଶ୍ଵରର ମୁକ୍ତେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିରରେ ଥିବା ତୋରଣର କାରୁକଳା ସହଜ ମେଳ ଖାଇଯାଉଛି । ମୁକ୍ତେଶ୍ଵର ପ୍ରାୟ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ

(୪୫) Ibid, ଚିତ୍ର ନଃ ୧, ୨ ଓ ୩ ।

(୪୬) V. A. Smith—History of Fine Art in India and Ceylon; R. Chand—M. A. S. I. No 44; R. D. Banerji—History of Orissa, Vol II.; H. K. Mahtab —History of Orissa—Part I.

(୪୭) K. C. Panigrahi—Archaeological Remains at Bhubaneswar pp. 135-137.

(୪୮) ଇତିହାସ ଓ କମ୍ପୋଜି, ଚିତ୍ର ନଃ ୧୩ ।

ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା (୪୯) । ଏହି ଦେଉଳରୁ ଶୂଭଦ୍ରା ମଧ୍ୟ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମାନ ଅସଙ୍ଗତ ହେବନାହିଁ । ମୌଳିକାବସ୍ଥାରେ ଏହା ଏକ ଗରୁଡ଼ ପ୍ରମୁ ଥିଲା । ଏହାର ଶୀର୍ଷଭାଗରେ ଯେଉଁ ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲା, ତାହା ବିକଳାଙ୍ଗ ଅବସ୍ଥାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏସ୍. ଡି. ଓ. ଜି ବାସଭବନର କମ୍ପାଉଣ୍ଡରେ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି (୫୦) । ଶୂଭ-ଦ୍ରାମୁର ଅତି ନିକଟସ୍ଥ ସାହୁର ଲୋକେ ଅଦ୍ୟାପି ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନ ଦେଖାଇ କହିଥାନ୍ତି ଯେ ଗରୁଡ଼ଟି ଉଡ଼ି ଉଡ଼ି ଆସି ସେହଠାରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏହାର ତାପୁର୍ଦ୍ଦୀ ଏହି ଯେ କୌଣସି ଧର୍ମୀୟ ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତିଟିକୁ ପ୍ରମୁ ଉପରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆଣି ଓ ତାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦୟ ଭାବରେ ବିକଳାଙ୍ଗ କରି ସେଠାରେ ପକାଇ ଦେଇଥିଲା । ବ୍ରିଟିଶ ରାଜତ୍ବରେ ତାହା ଏସ୍. ଡି. ଓ. ଜି ବାସ-ଭବନକୁ ଅଣାଯାଇଛି ।

ଯାଜପୁରରେ ଯୋମବର୍ଣ୍ଣୀ ରାଜଧାନୀର ସ୍ଥାପନକର୍ତ୍ତା ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ମତ ପ୍ରତି ସମ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ସେ ହିଁ ଏହି ଶୂଭଦ୍ରା ବା ଗରୁଡ଼ ପ୍ରମୁକୁ ଛାପନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିବା ଅସଙ୍ଗତ ହେବନାହିଁ । ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ସାହୁ ନିକଟସ୍ଥ ବେସନଗରରେ ଓ ଉତ୍ତର ପ୍ରଦେଶର ମିରଜାପୁର ଜିଲ୍ଲାର ଭଟ୍ଟାରିଠାରେ ଗରୁଡ଼ ପ୍ରମୁମାନ ଅଦ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୋମବର୍ଣ୍ଣୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ଯାଜପୁରଠାରେ ଆହୁରି ଅନେକ କୀର୍ତ୍ତି କରାଯାଇ-ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ବିରଜାକ୍ଷେପ ମହାତ୍ମ୍ୟର ତାଲିକାରେ ଯଯାତିଶ୍ବର ନାମକ ମହାଦେବଙ୍କ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଯେତେତୁର ସମ୍ଭବ ଯଯାତିଙ୍କ ଦ୍ବାରା ବା ତାଙ୍କ ଅମଳର ଅନ୍ୟ କାହାରିଦ୍ବାରା ଏହା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଯୋମବର୍ଣ୍ଣୀ ରାଜତ୍ବ କାଳର ଆର୍ଦ୍ଧ-କେତେକ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଭଗ୍ନାଂଶ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାଜପୁରର ବିଭିନ୍ନାଞ୍ଚଳରେ ଦେଖାଯାଏ । ବରହ ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧରେ ଥିବା ଗୋଟିଏ ଦୁର୍ଗାମୂର୍ତ୍ତି ଓ ବିରଜା ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧରେ ଥିବା ବୈତାଳିକଗଣ, ଗୋଧନେଶ୍ବର ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧରେ ଥିବା ଗୋଟିଏ ଗଙ୍ଗାମୂର୍ତ୍ତି ଓ ମିଥୁନ ବିଗ୍ରହଠାରେ ଯୋମବର୍ଣ୍ଣୀ ରାଜତ୍ବକାଳୀନ କାରୁକଳାର ବିଶେଷତ୍ବ ଦେଖାଯାଏ । ଏ ଯୁଗର ମନ୍ଦିରମାନ ଧୂସପ୍ରାପ୍ତ ହେବାପରେ ଏହି ଅବଶିଷ୍ଟାଂଶଗୁଡ଼ିକ ଏପରି ଭାବରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛନ୍ତି (୫୧) ।

ଉଲ୍ଲେଚନେଶ୍ବର ଓ ସିଦ୍ଧେଶ୍ବର ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ଗଙ୍ଗସ୍ଥାପତ୍ୟର ଶୈଳୀ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଗଙ୍ଗରାଜତ୍ବ କାଳର କୀର୍ତ୍ତି ବୋଲି ଜଣାଯାଏ (୫୨) ।

(୪୯) Archaeological Remains at Bhubaneswar,

pp-157-62.

(୫୦) ଇତିହାସ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଚନ୍ଦ୍ର ନ: ୪ ।

(୫୧) Ibid, ଚନ୍ଦ୍ର ନ: ୧୮, ୨୫, ୩୩ ଓ ୩୯ ।

(୫୨) Ibid, ଚନ୍ଦ୍ର ନ: ୨୯ ଓ ୩୦ ।

ଦି ଲେଚନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ସପ୍ତରଥ ଶୈଳୀରେ ନିର୍ମିତ ଓ ଏହାର ମୁଖଶାଳା ରୂପେ ଯେଉଁ ପିଢ଼ା ମନ୍ଦିରଟି ଅଛି ସେଥିରେ ଗଙ୍ଗସ୍ଥାପତ୍ୟର ବିଶେଷତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ଶିଳେଚନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରଟି ଦ୍ୱାଦଶ କିମ୍ବା ଯଦ୍ଯୋଦ୍ଧା ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ । ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରେ ଗଙ୍ଗରାଜା ଚତୁର୍ଥ ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ ଅମଳର ଯେଉଁ ଶିଳାଲିପି ଅଛି ସେଥିରୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର କାର୍ତ୍ତି (୫୩) । ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ାର ଗୁଣିଆଖରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଚୀନତର ମନ୍ଦିରର କାରୁକଳା ଖଚିତ ସ୍ଥାପତ୍ୟାଂଶମାନ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି ଏବଂ ଏଗୁଡ଼ିକର ଆକୃତି, ପ୍ରକୃତି ଓ ଶୈଳୀରୁ ଜଣାପାଉଛି ଯେ ଏହି ପ୍ରାଚୀନତର ମନ୍ଦିରଟି ଭୌମ ରାଜା କାଳର ମନ୍ଦିର ଥିଲା । ଏଥିରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ଯେ ନବମ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ପୀଠର ମନ୍ଦିର ଧ୍ୱଂସପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ପରେ ସେଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ ମନ୍ଦିରଟି ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର କମ୍ବୁଦଳ୍ପୀ କହେ ଯେ କପିଳେନ୍ଦ୍ର, ଦେବଙ୍କ ନାତି ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ର ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର, ଦେବ (ଖ୍ରୀ: ୧୪୧୭-୧୫୦୦) ଯାଜପୁରର ବରାହ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ (୫୪) । ବରାହ ମନ୍ଦିରର କଳା ଓ କଳାସ୍ଥାପତ୍ୟରୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଏହା ୧୫ଶ ବା ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀର କାର୍ତ୍ତି । ଏଥିରେ ପୁରୀବର୍ଗୀ କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଚିତ୍ରମାନ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି (୫୫) । ବରାହ ମନ୍ଦିର ହେଉଛି ଯାଜପୁରର ସର୍ବଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ । ୧୫୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ଓଡ଼ିଶା ଘୋର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ମଧ୍ୟରେ ଗତି କରି ୧୫୬୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସ୍ୱାଧୀନତା ହରାଇଲା । ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଯାଜପୁରଠାରେ କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେନାହିଁ । ଯାଜପୁରର ବିଦ୍ୟମାନ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ସପ୍ତଦଶ କିମ୍ବା ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ବୋଲି ଏହାର କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ (୫୬) ।

ଯାଜପୁରର ଜୁନ୍ନା ମସଜିଦ୍ ଆଉରଙ୍ଗଜେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା (୫୭) । ଏହାହିଁ ଯାଜପୁରରେ ମୁସଲମାନ ରାଜତ୍ୱ କାଳର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କାର୍ତ୍ତି । ମସଜିଦ୍‌ଟି ହିନ୍ଦୁ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ଉପାଦାନରେ ହିଁ ନିର୍ମିତ । ଆଉରଙ୍ଗଜେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଓ ତତ୍ପରେ ମଧ୍ୟ ଯାଜପୁରରେ ଧର୍ମାନ୍ତମାନଙ୍କ ଧ୍ୱଂସଲାଗି ଚାଲିଥିଲା ଏବଂ

(୫୩) Epigraphia Indica, Vol XXIX, pp-1055-ff

(୫୪) ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି, ପୃଷ୍ଠା ୧ ।

(୫୫) ଇତିହାସ ଓ କମ୍ବୁଦଳ୍ପୀ, ଚନ୍ଦ୍ର ନ: ୧୭ ଓ ୧୮ ।

(୫୬) Ibid. ଚନ୍ଦ୍ର ନ: ୧୫ ।

(୫୭) Ibid, ଚନ୍ଦ୍ର ନ: ୧୭ ।

ତାହାର ଫଳରେ ବହୁ ମନ୍ଦର ଧ୍ୟାୟ ପାଇଥିଲା ଓ ବହୁ ମୂର୍ତ୍ତି ବିକଳାଙ୍ଗ ହୋଇଥିଲେ । ମୁସଲମାନ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ ବଙ୍ଗ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ରାମାଜ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଶୂନ୍ୟପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ସତ୍ସର୍ମାମାନଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ଧର୍ମ ମହାନ୍ତ ହେଲେ, ବସ୍ତୁପଦ୍ମଗନ୍ଧର ଦେଲେ ଓ ଶିବ ଆଦାମ ହେଲେ । ଏମାନେ ମମସ୍ତେ ମିଳି ଯାଜପରରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ ଏବଂ ଏଠାରେ ମନ୍ଦର ମଠାଦି ଭାଙ୍ଗି ପକାଇ ଧର ଧର ବୋଲି ଚିତ୍କାର କଲେ (୫୮) ।

ଏହି ଆଲୋଚନାରୁ ଦେଖାଯିବ ଯେ ଯାଜପୁରରେ ହିଲେତନେଶ୍ୱର, ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ଓ ବରଗୁପ୍ତ ମନ୍ଦର ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦର ବିଦ୍ୟମାନ ନାହିଁ, ମାତ୍ର ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ପୀଠ-ଛଳୀ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ପୀଠଛଳୀ ଗୁଡ଼ିକର ନାମରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ହେଉଛନ୍ତି ଶୈବଧୀଠ । ଏ ପୀଠଛଳୀ ଗୁଡ଼ିକରେ ସ୍ୱାଧୀନ ଅଧିକୃତ ମନ୍ଦିରମାନ ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି ଓ ଏଗୁଡ଼ିକର ପୂଜା ପ୍ରକରଣ ମଧ୍ୟ ଭିନ୍ନ । ସମଗ୍ର କ୍ଷେତ୍ରଟି ଦେଖି ସାରିଲେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହେବାକୁ ପଡ଼େ ଯେ ଯାଜପୁର ନଗର ଭୁବନେଶ୍ୱର ନଗର ପରି ଏକଦା ମନ୍ଦିରମାଳିନୀ ହୋଇ ରହିଥିଲା ।

ଖଡ଼ୀପଦା—ଖଡ଼ୀପଦା ଭଦ୍ରକ ସବ୍‌ଡିଭିଜନରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲେ ହେଁ ଯାଜପୁର ଠାରୁ ଏହାର ଦୂରତ୍ବ ମାତ୍ର ପାଞ୍ଚ ବା ଛଅ ମାଇଲ । ଏଣୁ ଏହା ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଖଡ଼ୀପଦା ନିକଟସ୍ଥ ଗୋହର ଟିକରାଠାରେ ଭୌମମାନଙ୍କର ରାଜଭବନ ଥିଲା ବୋଲି ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ସମଗ୍ର ଅଞ୍ଚଳଟି ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ କୀର୍ତ୍ତିରେ ପୁର୍ଣ୍ଣ । ଖଡ଼ୀପଦାରୁ ପାଞ୍ଚଟି ବୌଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ଷ୍ଟେଟ ମିଉଜିଅମରେ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି । ଏଥି ମଧ୍ୟରୁ ଦୁଇଟି ହେଉଛନ୍ତି ଧ୍ୟାନଗୁରୁ ଓ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱର ପଦ୍ମପାଣି । ଏ ସମସ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ଭୌମକଳାର ସମସ୍ତ ଚିହ୍ନ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ଧ୍ୟାନ ଗୁରୁମୂର୍ତ୍ତି ଦୁଇଟି ଅର୍ଦ୍ଧନିର୍ମାଳିତ ଚନ୍ଦ୍ରରେ ଉପବିଷ୍ଟ ଓ ଏକାଧିକ ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡରେ ନିର୍ମିତ । ଏକାଧିକ ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡରେ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରିବାର କୌଶଳ କେବଳ ଭୌମରାଜତ୍ବ କାଳରେ ହିଁ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱର ମୂର୍ତ୍ତି ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକରେ ଭୌମରାଜା ଶୁଭାକର ଦେବଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାର ଆଲୋଚନା ଆଗରୁ କରାଯାଇଛି । ଏହି ଶିଳାଲେଖରୁ ନିଃସନ୍ଦେହରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଏ ସମସ୍ତ କୀର୍ତ୍ତି ଭୌମରାଜତ୍ବର ପ୍ରଥମାବ୍ଦରେ ହିଁ ସୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା ।

ପୁଷ୍ପଗିରି ବହାର—ବିରଜାମଣ୍ଡଳର କଳା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ୟତମ ବୃହତ୍ କେନ୍ଦ୍ର ହେଉଛି ପୁଷ୍ପଗିରି ବହାର । ଯାଜପୁର ସବ୍‌ଡିଭିଜନର ରତ୍ନଗିରି, ଉଦୟଗିରି ଓ

ଲଳିତଗରି ଅଞ୍ଚଳରେ ହିଁ ଏହି ସାଂସ୍କୃତିକ କେନ୍ଦ୍ର ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ବହୁ ବର୍ଷ ପୁର୍ବେ ସ୍ୱର୍ଗତ ରମାପ୍ରସାଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି ଯେ ହୁଏନ୍ସାଂ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପୃଷ୍ଟିଗିରି ହେଉଛି ଏହି ଅଞ୍ଚଳ; ମାତ୍ର ୧୯୫୭ ମସିହାରୁ ୧୯୬୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରୀମତୀ ଦେବଳା ମିଶ୍ରଙ୍କ ଅଧ୍ୟକ୍ଷତାରେ ଭାରତ ସରକାରଙ୍କ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ଏଠାରେ ଯେଉଁ ଖନନ କାର୍ଯ୍ୟ ଚାଲିଥିଲା ଓ ସେଥିରୁ ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥମାନ ମିଳିଥିଲା, ସେମାନଙ୍କଠାରୁ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ମିଳୁନାହିଁ ଯେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ପ୍ରାଚୀନ ନାମ ଥିଲା ପୃଷ୍ଟିଗିରି (୫୯) । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଖନନରୁ ଯେଉଁ ବହୁ ପୋଡ଼ା-ମାଟିର ସିଲ୍ ବାହାରିଛି ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି, “ଶ୍ରୀ ରତ୍ନଗିରି ମହାବିହାରସ୍ୱାଧୀନ ଭିକ୍ଷୁ-ସୁଦୟ୍ୟ ।” ଭାରତର ଅନ୍ୟତମ ବୌଦ୍ଧ ବିହାର ଥିଲା ନାଲନ୍ଦା ଓ ତାହାର ଖନନରୁ ଯେଉଁ ଅନେକ ପୋଡ଼ାମାଟିର ସିଲ୍ ବାହାରିଛି, ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି : “ଶ୍ରୀ ନାଲନ୍ଦା ମହାବିହାର ଆର୍ଯ୍ୟଭିକ୍ଷୁ-ସୁଦୟ୍ୟ ।” ଏଣୁ ଏହି ବିହାରର ନାମ ଯେ ନାଲନ୍ଦା ଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ରହେନାହିଁ । ମାତ୍ର ରତ୍ନଗିରି ଅଞ୍ଚଳ କୌଣସି କାଳରେ ପୃଷ୍ଟିଗିରି ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା କି ନା, ତାହା ସ୍ଥିର କରିବା ସହଜ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହାର ନାମ ଯାହା ଆଉ ପଛକେ ଏହି ମହାବିହାର ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, ଏହାରୁ ପ୍ରମାଣ ଏଠାରୁ ମିଳିଥିବା ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖାମାନଙ୍କରୁ ମିଳେ । ଶ୍ରୀମତୀ ମିଶ୍ର ଏଠାରେ ଯେଉଁ ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଲେଖ ପାଇଛନ୍ତି, ତାହାହେଉଛି ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର । ତାଙ୍କର ବହୁ ପୁଞ୍ଜରୁ ସ୍ୱର୍ଗତ ରମାପ୍ରସାଦ ଚନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ଏଠାରୁ ଗୋଟିଏ ଗୁପ୍ତ-କାଳୀନ ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖ ପାଇଥିଲେ (୬୦) । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଅନ୍ତତଃ ଯଦ୍ୱୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହା ଗୋଟିଏ ମହାନ ସାଂସ୍କୃତିକ ପୀଠ ହୋଇ ରହିଥିଲା ଓ ଏହି ଦୀର୍ଘ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଏଠାରେ ଯେଉଁ ଅତୁଳନୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ସମ୍ପଦ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା, ତାହାର ବହୁଳାଂଶ ଅଦ୍ୟାପି ଭୁଗର୍ଭରେ ଅବଲୁପ୍ତ, କେତେକାଂଶ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ଓ କେତେକାଂଶ ୧୯୫୭ ଠାରୁ ୧୯୬୦ ମସିହା ମଧ୍ୟରେ ଚାଲିଥିବା ଖନନରୁ ବହୁର୍ଗତ ହୋଇଛି । ଏଠାରୁ ଅନବଦ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇ କଲିକତାର ଇଣ୍ଡିଆନ୍ ମ୍ୟୁଜିଅମ୍, ପାଟନା ମ୍ୟୁଜିଅମ୍ ଓ ପେରସର ମ୍ୟୁଜିଗ୍ରମେଟ୍ରେରେ ସ୍ଥାନ

(୫୯) Ancient India 1957-58 pp-39 ff.

1958-59 pp-33 ff.

1959-60 pp-38 ff.

(୬୦) Memoirs of Archaeological Survey of India, No-44, P 5 and plate.

ପାଇଛି (୭୧) । କମିସନର ଜନ୍ ବିମସ୍ ଏଠାରୁ ବହୁ ମୂର୍ତ୍ତି ଘେନି ଯାଇଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ବର୍ତ୍ତମାନ ରେଭେନ୍ସା କଲେଜ ନିକଟସ୍ଥ ଖୋଳ ମା ପୁଅ ମନ୍ଦିର ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ଓ କେତେକ କଟକର ବଣିଆ ସାହୁରେ ଦେଖାଯାନ୍ତି (୭୨) । ୧୯୫୭ ରୁ ୧୯୬୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏଠାରେ ଗୁଲିଥିବା ଖନନରୁ ଯେଉଁସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ପଦାର୍ଥ ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ବାହାର ଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକର କେତେକ ଫଟୋଗ୍ରାଫ୍ ଏହି ବର୍ଷମାନଙ୍କ Ancient India ରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ଏ ସମସ୍ତକୁ ଏକତ୍ର କରି ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ମାନବାକୁ ହୁଏ ଯେ ରତ୍ନଗିରି ଅଞ୍ଚଳ କିମ୍ବା ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଗୋଟିଏ ଗୁରୁଶାଳା ଥିଲା । ଏ ଅଞ୍ଚଳର ଅନବଦ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ପୃଥିବୀର ଯେଉଁ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଯାଇଛି, ସେଠାରେ ଉଚ୍ଚ ପ୍ରଶଂସିତ ହୋଇଛି । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ଇଟାର ବୌଦ୍ଧ ସ୍ତୂପ ଓ ଗୋଟିଏ ପାଷାଣର ବିହାରର କେତେକାଂଶ ଖୋଳି ବାହାର କରାଯାଇଛି; ମାତ୍ର ଏହିପରି ଆହୁରି ଅନେକ ସ୍ତୂପ, ବିହାର, ମନ୍ଦିର ଓ ମଠର ଧ୍ୟାନାବଶେଷ ମୃତ୍ତିକା ମଧ୍ୟରେ ଅବଲୁପ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି । ଏ ସମସ୍ତ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ବହୁଳାଂଶ ଭୌମରାଜତ୍ବ କାଳରେ ହିଁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ରତ୍ନଗିରି ଅଞ୍ଚଳର ଅତୁଳନୀୟ କୀର୍ତ୍ତିର ସମ୍ୟକ୍ ଆଲୋଚନା କରିବା ଏଠାରେ ସମ୍ଭବପରି ନୁହେଁ । ଏ ଅଞ୍ଚଳର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଧର୍ମଶାଳା ଆନାର ମାଳାଦେଉ-ପୁର ଶାସନ, ଚନ୍ଦ୍ରଟା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ କୁଳସ୍ଥ ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ବର ମନ୍ଦିରରେ ଯେଉଁ ବହୁ ମୂର୍ତ୍ତି ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା ସେଥିମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଓଡ଼ିଶା ଷ୍ଟେଟ୍ ମିଉଜିଅମକୁ ନିଆଯାଇଛି । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରଟାର ସପ୍ତମାତୃକା ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଅଧିକ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଏ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ଷ୍ଟେଟ୍ ମିଉଜିଅମରେ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି ।

କୁପାର—ଭଦ୍ରକ ସବ୍ଡିଭିଜନର ଆଗରପଡ଼ାଠାରୁ ପ୍ରାୟ ଦଶମାଇଲ ଦୂରରେ ଏହା ଅବସ୍ଥିତ । ଏହାର ପ୍ରାଚୀନ ନାମ ଥିଲା କୋମାରକ ଓ ଏହାକୁ ଭୌମରାଜା ପ୍ରଥମ ଶୁଭକର ଦେବ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଦାନ କରିଥିଲେ । ୧୮୭୧ ଖ୍ରୀ: ରେ ବାଲିଶ୍ବର ଜିଲାର ତତ୍କାଳୀନ କଲେକ୍ଟର ସ୍ବଗତ ଜନ୍ ବିମସ୍ ଏଠାକୁ ଯାଇ

(୭୧) M. A. S. I. No-44, P-13 and Plates; R.D. Banerji—History of Orissa, Vol.-II

pp-386-87 and Plates.

faung pp-392, 393 and 403.

(୭୨) The Journal of Orissa Academy, Vol. III, No-I, 1940, Plates VI and VII; Arts Asiatique, Paris. Tome IV. Fascicule 4, 1957. p. 276, Figs.1 and 2.

ଲେଖିଥିଲେ ଯେ ଏଠାରେ କେତେକ ବୌଦ୍ଧ କୀର୍ତ୍ତି ଅଛି (୭୩); କିନ୍ତୁ ୧୯୫୧ରେ ମୁଁ
 ଯେତେବେଳେ ଏଠାକୁ ଗଲି, ସେତେବେଳେ ଏଠାରେ କୌଣସି ବୌଦ୍ଧକୀର୍ତ୍ତି ନ ଥିଲା ।
 ଏଠାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ କେତୋଟି ସ୍ତୁପାକୃତ ଦେବ ମନ୍ଦିର ଓ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ନିଗାପାବତୀ
 ମୂର୍ତ୍ତି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଭୌମ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କର ନିଗାପାବତୀ
 ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ଅନୁରୂପ । ଏଥିରୁ ଓ ଉତ୍କଳିତ ଭୌମରାଜାଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନରୁ ପ୍ରମାଣିତ
 ହୁଏ ଯେ କୋମାରକ ବା ଅଧୁନିକ କୁପାସରେ ଥିବା କୀର୍ତ୍ତିମାନ ଭୌମରାଜାଙ୍କର
 ପ୍ରଥମ ଭଗ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା ।

ଅବସାଧ୍ୟ—ଜଳଗିରିଠାରୁ ଏହା ପାଞ୍ଚ ଛଅ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ ।
 ଏ ସ୍ଥାନଟିର ଉପକଣ୍ଠରେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ସ୍ତୁପ ସ୍ତୁପ ମୂର୍ତ୍ତିକା ପ୍ରାୟ ଦେଖାଯାଏ ।
 ଏଗୁଡ଼ିକ ହୁଏତ ବୌଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ବା ପ୍ରାୟ ଧର୍ମପାବଶେଷ । ଗ୍ରାମ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର
 ମାରିଚୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଜଣେ କୃଷକ ପରିବାରର ଗୁଡ଼ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବୌଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି
 ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ଲେଖକ ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱର ପଦ୍ମପାଣି ମୂର୍ତ୍ତି
 ଦେଖି ଆସିଥିଲା ଓ ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ଷ୍ଟେଟ୍ ମିଉଜିଅମ୍‌ରେ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି ।
 ଏଠାରୁ ଯାହା ମିଳୁଛି ସେସବୁ ବୌଦ୍ଧକୀର୍ତ୍ତି । ଏଣୁ ଏ ସ୍ଥାନଟି ଗୋଟିଏ ବୌଦ୍ଧ ପୀଠ
 ଥିଲା । ଏଠାରେ ଥିବା ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ଶୈଳୀରୁ ଓ ମାରିଚୀ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ଥିବା ଶିଳାଲେଖରୁ
 ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏ ସମସ୍ତ କୀର୍ତ୍ତି ଦଶମ ଓ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ।
 ଶିଳାଲେଖଟିରେ “ଯେ ଧର୍ମୀ ହେଉ ପ୍ରଭବା ହେଉ ତେଷାଂ ତଥାଗତଃ” ଇତ୍ୟାଦି
 ସୂଚିତ ବୌଦ୍ଧମନ୍ତ୍ର ଲେଖାଅଛି ।

ବିରଜାପଣ୍ଡଳରେ ଏହିପରି ଆହୁରି ଅନେକ କୀର୍ତ୍ତି ଇତିହାସିକ ବିଷୟ ହୋଇ
 ରହିଅଛି । ଏ ମଣ୍ଡଳ କିମ୍ବା ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମଣ୍ଡଳରେ ପ୍ରାଚୀନତ୍ୱିକ ସର୍ବେ
 କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଯାହା କିଛି ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସିଛି, ସେଇଥିରେ ହିଁ ନିଶ୍ଚିତ
 ଭାବରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବିରଜାପଣ୍ଡଳ ବହୁ କୀର୍ତ୍ତିବିମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ସ୍ତମ୍ଭ ସ୍ତମ୍ଭ ଧରି
 ରହିଆସିଛି ଓ ସାକପୁର ନଗର ତାର ମଧ୍ୟ ମଣି ପରି ରହିଆସିଛି ।

ପ୍ରଥମ ବିରଜା ବକ୍ତୃତାମାଳାର ପରିଚ୍ଛଳନା ସମିତି

ସଭାପତି : ରାଜେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରସାଦ ଦାସ

ଉପସଭାପତି : ବୃନ୍ଦାବତୀ ଦାସ

ସଦସ୍ୟବୃନ୍ଦ

ପ୍ରଭାକର ଶତପଥୀ	:	ଉତ୍କଳ କେଶରୀ ଦାସ
ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ପଦରଞ୍ଜନ ମହାପାତ୍ର	:	ଦୁର୍ଗାପଦ କର
ରଞ୍ଜନ କୁମାର ପ୍ରହରାଜ	:	
ବନବିହାରୀ ଚୌଧୁରୀ	:	ପ୍ରବୀର କୁମାର ରାୟ
ସିଲେଟନ ଦାସ	:	ଶରତ ଚନ୍ଦ୍ର ସାହୁ
ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ କୁମାର ନାଥ	:	ଅଶୋକ କୁମାର ବୋଷ
ଶ୍ୟାମାଚରଣ ଦାଶ	:	ଦେବେନ୍ଦ୍ର କୁମାର ନାୟକ
ଲକ୍ଷ୍ମୀଧର ସାମନ୍ତରାୟ	:	କୃତବାସ ନାୟକ
ଅକ୍ଷୟ କୁମାର ସିଂହ	:	ଧୀରେନ୍ଦ୍ର କୁମାର ମିଶ୍ର
ଶଶିକାନ୍ତ ମିଶ୍ର	:	ମୁକ୍ତା ମହାନ୍ତି ଶୌକତ ଅଲୀ
ମହମ୍ମଦ ସମିମ୍	:	ନିମାଇଁ ଚରଣ ରାୟ
ରଘୁନାଥ ସେନାପତି	:	ବାଘରବନ୍ଧୁ କର
ଦଶରଥ ନାୟକ	:	ବ୍ରଜକିଶୋର ନାୟକ
ଫକୀର ମହାନ୍ତି	:	ଅଶ୍ୱିନୀ କୁମାର ମିଶ୍ର
କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି	:	ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ କୁମାର ନାୟକ
ସୁବ୍ରତ କୁମାର ବୋଷ	:	ଉପେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ମିଶ୍ର
ବସୁନ୍ଧରା ପଟ୍ଟନାୟକ	:	ରଞ୍ଜନ କୁମାର ସାହୁ
ବାସନ୍ତୀ ମହାପାତ୍ର	:	ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ପତି
ସନାତନ ସାହୁ	:	ରଞ୍ଜିତେଶ ନାୟକ
କାର୍ତ୍ତିକ ଚନ୍ଦ୍ର ରଥ	:	ଦେବାକିଶୋର ପାଲିତ
ପ୍ରସନ୍ନ କୁମାର ସାହୁ	:	ମହମ୍ମଦ ଇମ୍ରାନ
ଭବନ ଚନ୍ଦ୍ର ସେଠୀ	:	ବିଶ୍ୱନାଥ ସାହୁ

ବକ୍ତା ପରିଚୟ

ଡଃ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ୧୯୧୨ ମସିହାରେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଜିଲ୍ଲାର ପ୍ରାଚୀନ ଜାତୀୟ ଡିଗ୍ରୀ ଗିରିଜା ଗ୍ରାମରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ୧୯୩୫ରେ ରେଭେନ୍ସା ମହାବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ଇତିହାସ ଅନର୍ସ ସହତ ବି. ଏ. ପାଶ୍ କରି ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଡକ୍ଟୋରାଲ୍ ସ୍ତରୀୟ ମହାବକ୍ତା ପ୍ରତାପଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଦେଓଙ୍କ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବୃତ୍ତି ଲାଭ କରି ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ଇତିହାସ ଓ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱରେ ଏମ୍. ଏ. ପଢ଼ିବା ପାଇଁ କଲିକତା ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ ।

୧୯୩୭ ମସିହାରେ କୃତବ୍ୟସ୍ତ ଏମ୍. ଏ. ପାଶ୍ କରି ଡଃ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ମହାବକ୍ତା ଓ ଭାରତ ସରକାରଙ୍କ ବୃତ୍ତି ପାଇ ୧୯୪୪ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶିକ୍ଷାନବିଧି ଓ ଗବେଷନା ରୂପେ ଭାରତ ସରକାରଙ୍କ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ବିଭାଗ ସହକାରୀ ସମ୍ବୃତ ଥିଲେ । ଅବତଳ ଭାରତର ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାନ ଦେଖି ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱିକ ପଣ୍ଡିତ ମାନଙ୍କ ସାହଚର୍ଯ୍ୟରେ ଆସି ଯେ ପ୍ରାଚିନିତ୍ୱାସ, ଲିପିତତ୍ତ୍ୱ, ମୁଦ୍ରାତତ୍ତ୍ୱ, ପ୍ରାଚୀନ କଳା ଓ ସ୍ଥାପତି, ମିଥୁନିଆସ୍ ସଂରକ୍ଷଣ ଇତ୍ୟାଦି ବିବିଧ ବିଷୟରେ ବିଶେଷ ଜ୍ଞାନ ଓ ତାଲିମ୍ ପାଇଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ମୁଦ୍ରାସମାନଙ୍କ ଉପରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଗବେଷଣା ଚଳାଇ ଭାରତୀୟ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱର ଏକ ନୂତନ ଦିଗକୁ ସୃଷ୍ଟି କରି ଡକ୍ଟୋରାଲ୍ ଡାଇରେକ୍ଟର ଜେନେରାଲମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସେ ଉଚ୍ଚ ପ୍ରଶଂସିତ ହୋଇଥିଲେ ।

ଓଡ଼ିଶା ସରକାରଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଇତିହାସ ଅଧ୍ୟାପକରୂପେ ସେ ୧୯୪୪ ରୁ ୧୯୫୪ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ ଓ ତହିଁରୁ ସାତେ ଦିନବର୍ଷ କାଳ ଓଡ଼ିଶା ମିଥୁନିଆସ୍ରେ କ୍ୟୁରେଟର ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟଭାର ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ସମୟରେ ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶହ ସୂତ୍ରି ଓ ପ୍ରାଚୀନ

ସ୍ଥାପତ୍ୟାଂଶ ସଂଗ୍ରହ କରି ମିଉଜିଅମ୍‌ର ପ୍ରଭୁତ ସଂପ୍ରଦାରଣ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ
Archaeological Remains at Bhubaneswar ଶୀର୍ଷକ ଏକ ମୁଦ୍ରାବଦ୍ଧ
 ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ବହୁ ପ୍ରବନ୍ଧ ଚେନା କରିଥିଲେ ।

ଡଃ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଭାରତ ସରକାରଙ୍କ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ବିଭାଗରେ ପ୍ରଥମେ ଆସିଷ୍ଟାଣ୍ଟ
 ସୁପରିଣ୍ଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟ ଓ ପରେ ସୁପରିଣ୍ଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟ ଭାବେ ନିଯୁକ୍ତ ପାଇ ପାଟଣା, ଦିଲ୍ଲୀ ଓ
 ଭୋପାଳରେ ୧୯୫୪ ରୁ ୧୯୭୧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟଭାର ବହନ କରିଥିଲେ । ୧୯୭୧ ରେ
 ଓଡ଼ିଶା ସରକାରଙ୍କ ଅଧୀନରେ ରିଡ଼ର ଓ ପ୍ରଫେସର ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ୧୯୭୮ ରେ
 ଅବସର ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଏହାପରେ ଶ୍ରେଣୀବର୍ଷକାଳ ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଇତିହାସ
 ବିଭାଗର ପ୍ରଫେସରରୂପେ ନିଯୁକ୍ତ ପାଇ ୧୯୭୮ ରେ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅବସର ନେଲେ । ଭାରତ
 ସରକାରଙ୍କ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ମଞ୍ଜୁଗ୍ରାମ କମ୍ପେକ୍ସ ଠାରୁ ମାସିକ ପାଞ୍ଚଶହ ଟଙ୍କା ବୃତ୍ତି ପାଇ
 ଡଃ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ସଂପ୍ରତି ରେଭେନ୍‌ସା ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ଶିକ୍ଷାଦାନ ସହିତ ସମ୍ପୃକ୍ତ ରହି
 ଗବେଷଣାରତ ଅଛନ୍ତି । ଜଣେ ସୁଯାହୁତ୍ୟକ ଭାବେ ମଧ୍ୟ ସେ ଓଡ଼ିଶାରେ ସୁପରିଚିତ ।
 ତାଙ୍କର ବହୁ ପ୍ରକାଶିତ ପୁସ୍ତକ ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଇତିହାସ ଓ କଳାଦର୍ଶନୀ, ଭାରତୀୟ
 ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ, ପ୍ରବନ୍ଧ ମାନସ ଓ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟର ଐତିହାସିକ ଚନ୍ଦ୍ର ବିଶେଷ
 ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।

ଏହା ବ୍ୟତୀତ କଲିକତା, ପାଟଣା, ରାଞ୍ଚି, ଦିଲ୍ଲୀ, ମାନ୍ଦ୍ରାଜ୍, ଦିବନ୍ଦ୍ରାମ୍, ବମ୍ବେ,
 ପ୍ୟାରିସ ଓ ଓଡ଼ିଶା ତଥା ଓଡ଼ିଶା ବାହାରର ବିଭିନ୍ନ ଗବେଷଣାମୂଳକ ପତ୍ରିକା ଓ
 ଦୈନିକ ସମ୍ବାଦପତ୍ର ମାନଙ୍କରେ ତାଙ୍କର ବହୁ ଉପାଦେୟ ପ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ
 ଯାଇଛି ।

□ □ □

‘ବାକ୍ଷିକ ବିରଜା ବକ୍ତୃତାମାଳା’ର ନିୟମାବଳୀ

- ୧ । ସାଧାରଣତଃ ବିରଜା ପଞ୍ଜିକା ଅନୁଯାୟୀ ବିରଜାଙ୍କ ଜନ୍ମତଥ୍ୟ, ଯି ବେଶୀ ଅମାବାସ୍ୟାଠାରୁ ଧାର୍ଯ୍ୟବାହକ ଭାବେ ତିନୋଟି ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ପ୍ରାୟ ଏକଦଣ୍ଡା କର ବକ୍ତୃତାଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେବ ।
- ୨ । ବକ୍ତାଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା/ଭାରତର ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଶେଷ ଜ୍ଞାନ ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ ।
- ୩ । ନିମ୍ନୋକ୍ତ ନିୟମାନୁଯାୟୀ “ପ୍ରଥମ ବକ୍ତୃତା ଦବସ”ର ଅନ୍ୟତମ ଦୁଇମାସ ପୂର୍ବରୁ ବକ୍ତା ନିର୍ବାଚନ କରାଯାଇ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରାଯିବ ।
 - (କ) ବକ୍ତୃତାର •ବିଷୟବସ୍ତୁ ନିର୍ବାଚନ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ବା କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷ ଓ ବକ୍ତା ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଲୋଚନା ଦ୍ଵାରା ସ୍ଥିର କରାଯିବ ।
 - (ଖ) ପ୍ରଥମ ବକ୍ତୃତା ଦବସର ଅନ୍ୟତମ ୧୫ ଦିନ ପୂର୍ବରୁ ବକ୍ତା ନିଜର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଲିଖିତ ବକ୍ତବ୍ୟଟିକୁ ପଠାଇବେ ।
 - (ଗ) ସାତାୟାତ ଖର୍ଚ୍ଚ :—ରେଳ (୧ମ ଶ୍ରେଣୀ × ୩)
ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଯାନ (କି.ମି. ପ୍ରତି ୪୫ ପଇସା)
ଯାତ୍ରାପୂର୍ବ ରହଣିକାଳରେ ବକ୍ତା ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ସମ୍ମାନିତ ଅତିଥି ହେବେ ।
 - (ଘ) ପ୍ରତ୍ୟେକ ବକ୍ତୃତା ପାଇଁ ବକ୍ତାଙ୍କୁ ଟ ୧୭୫ (ଏକଶତ ପଞ୍ଚପ୍ରସା) ପ୍ରଦାନ କରାଯିବ ।
 - (ଙ) ବକ୍ତୃତା ଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକାଶ ଅଧିକାର (Copyright) ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ରହିବ ଓ ଏହା ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ‘ମୁଖପତ୍ର’ର ପରିଶିଷ୍ଟ ରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ । ବିକ୍ରି ଲବ୍ଧ ଅର୍ଥରେ ବକ୍ତାଙ୍କର କୌଣସି ପ୍ରାପ୍ୟ ରହିବ ନାହିଁ ।
 - (ଚ) ପ୍ରକାଶିତ ପରିଶିଷ୍ଟର ମୂଲ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ କରାଯିବ । ତଥାପି ଏହା ଗ୍ରନ୍ଥ, ଅଧ୍ୟାପକ ଓ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ବିନାମୂଲ୍ୟରେ ମୁଖପତ୍ର ପାଇବା ପାଇଁ ହକ୍ଦାର ବ୍ୟକ୍ତି-ମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଦିଆଯିବ । ବକ୍ତାଙ୍କୁ ବିନା ମୂଲ୍ୟରେ ଦଶଟି କପି ଯୋଗାଇ ଦିଆଯିବ । ଅବଶିଷ୍ଟ ବହିଗୁଡ଼ିକୁ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ସମବାୟ ଗଣ୍ଡାର ଜଗିଆରେ ବିକ୍ରି କରାଯାଇ ବିକ୍ରି ଲବ୍ଧ ଅର୍ଥ ‘ବିରଜା ବକ୍ତୃତାମାଳା ପାଣ୍ଠି’ରେ ଜମା ରହିବ ।

୪ । 'ବିରଜା ବକ୍ତୃତା ସମ୍ମିତୀ'ର ପରିଚାଳନା ଦାୟିତ୍ୱ ମୁଖ୍ୟତଃ ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କଠାରେ ନ୍ୟସ୍ତ ରହିବ ଏବଂ ଆବଶ୍ୟକ ସ୍ଥଳେ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ନେଇ ଏକ ପରିଚାଳନା ବୋର୍ଡ଼ ଗଠନ କରିପାରିବେ ।

(୧) ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ଶିକ୍ଷକ ପରିଷଦର (Staff Council) ସମ୍ପାଦକ

(୨) ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ଛାତ୍ର ସଂସଦର ଉପଦେଷ୍ଟା

(୩) ବିଭାଗୀୟ ମୁଖ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପକବୃନ୍ଦ

(୪) ବର୍ତ୍ତମାନ

(୫) ଛାତ୍ର ସଂସଦର ସଭାପତି ଓ ସମ୍ପାଦକ

(୬) ବିଭିନ୍ନ ଛାତ୍ର ସମିତିର ସମ୍ପାଦକବୃନ୍ଦ

୫ । ପାଣ୍ଠି :

(କ) ସମାଜ ସେବା ସମ୍ମିତୀ (S.S.G.) ବ୍ୟତୀତ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ପରିଷଦର ବାର୍ଷିକ ସନ୍ତୁଷ୍ଟତା ରିପୋର୍ଟ ଦିଆଯିବ;

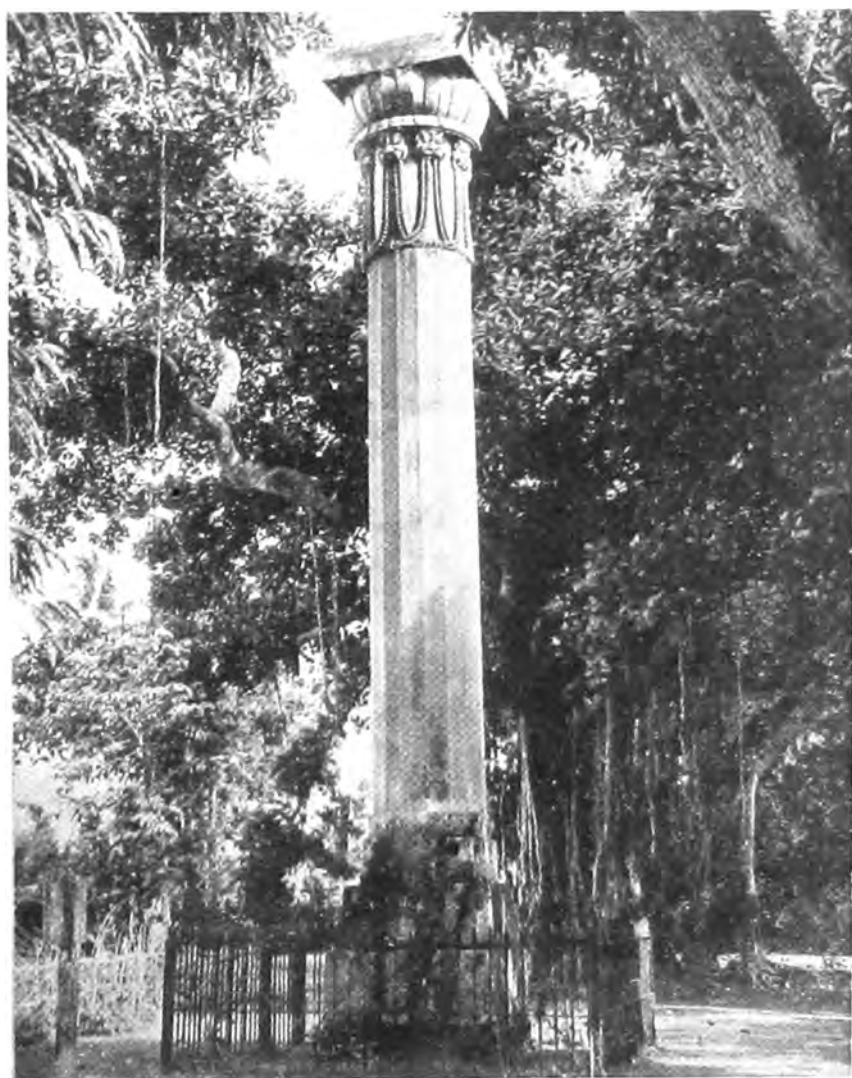
(ଖ) ପ୍ରକାଶିତ ବକ୍ତୃତା ମାଲାର ବିକଳିତ ଅର୍ଥ; .

(ଗ) ସମସ୍ତ ଶିକ୍ଷକ, ସେକ୍ସଟାକ୍ସ ଡାନ ଓ ସରକାରୀ ସାହାଯ୍ୟ ।

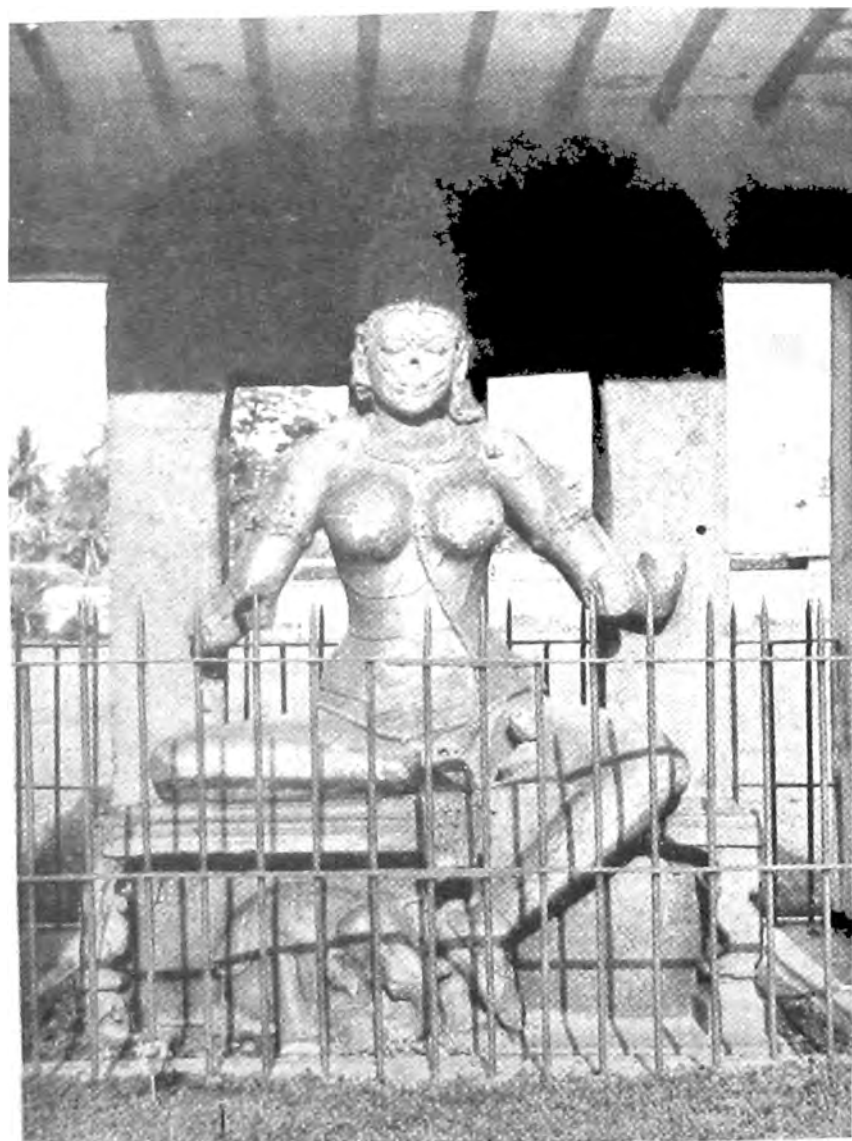
ବିରଜା ବକ୍ତୃତାମାଲାର ସମସ୍ତ ଅଧିକାର ଓ ଦାୟିତ୍ୱ ଅଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ରହିବ ।

ଅଧ୍ୟକ୍ଷ

ନରସିଂହ ଚଉଧୁରୀ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ
ଯାଜପୁର

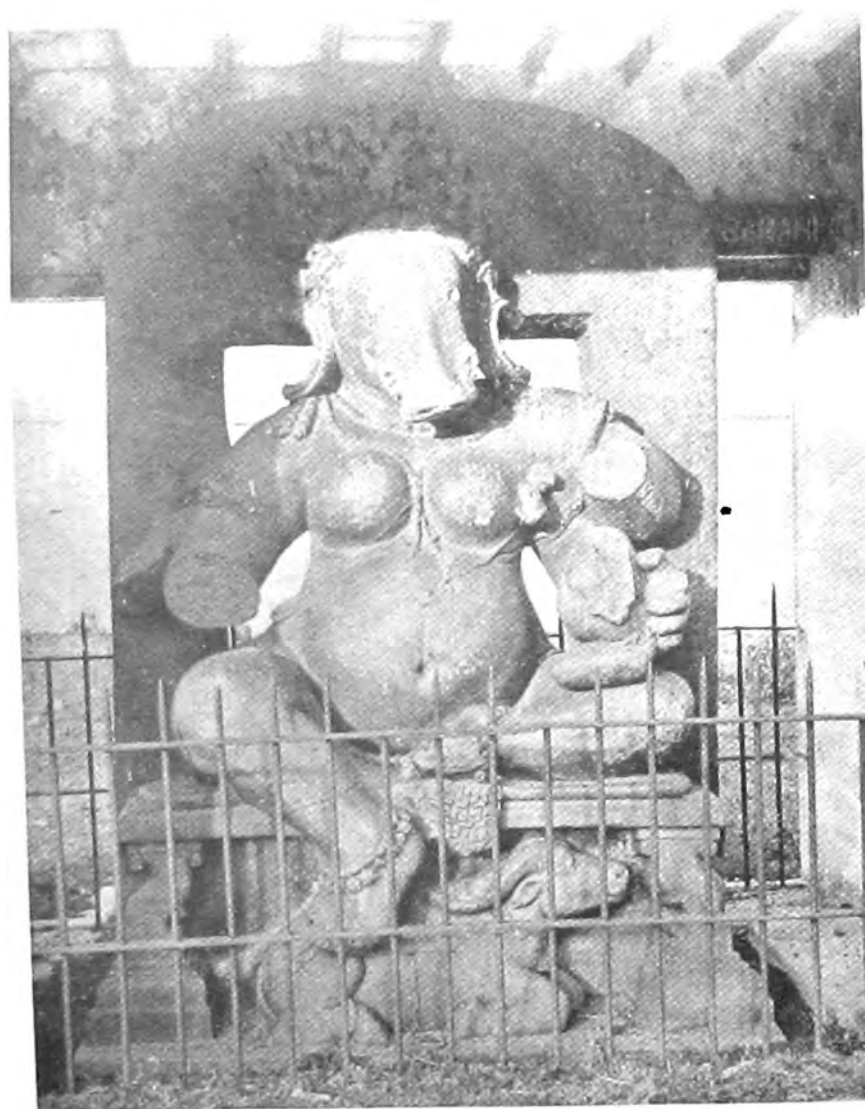
ଶୁଭଦ୍ରା, ଯାଜପୁର

କନ୍ୟାଶ୍ରମ ମୂର୍ତ୍ତି, ଯାଜପୁର

ବରାହ ମନ୍ଦିର, ରାଜପୁର

ବାବୁଲ ମୂର୍ତ୍ତି, ଯାକପୁର

ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର, ଯାଜପୁର

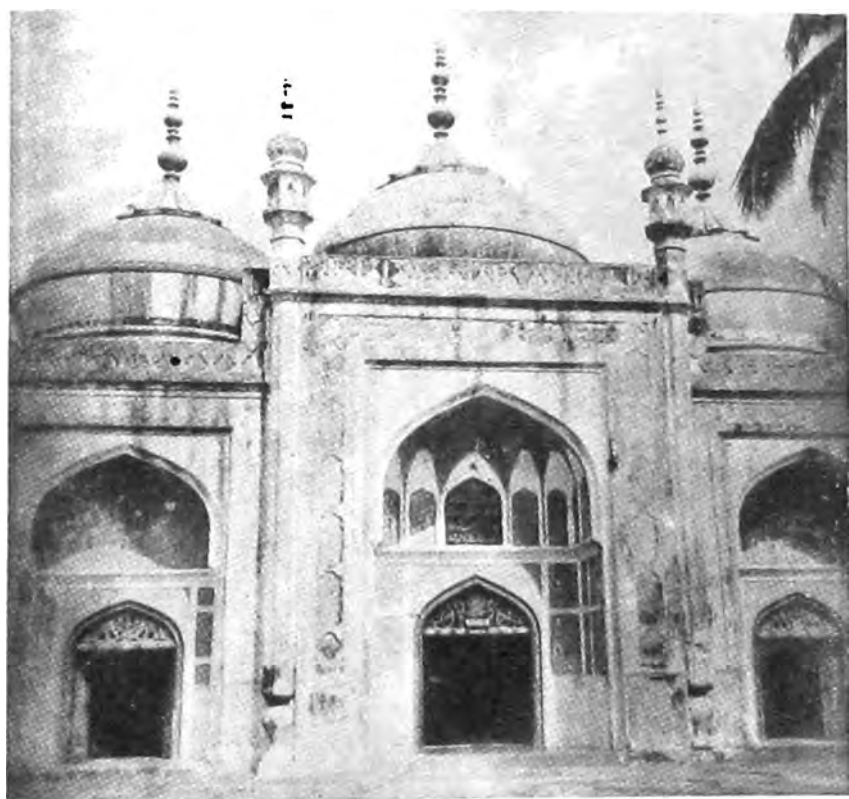
ଦ୍ଵିଲୋଚନେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର, ଯାଜପୁର

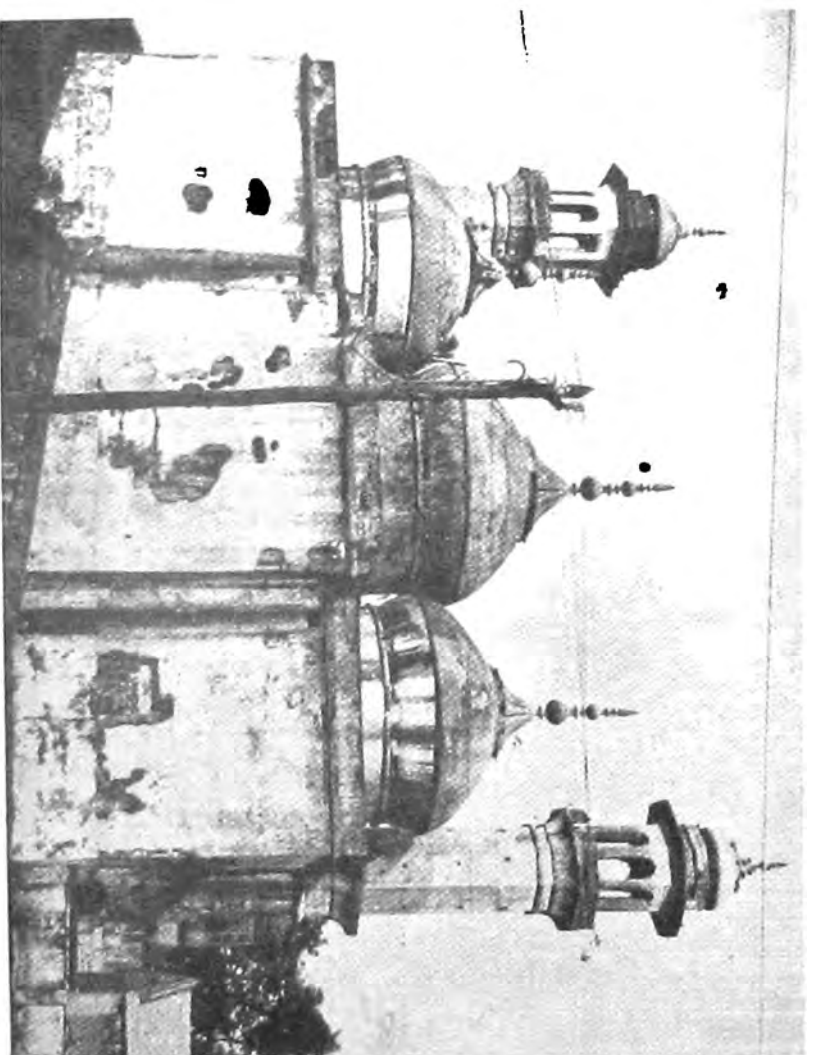
ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି, ଯାଜପୁର

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମୂର୍ତ୍ତି, ଯାଜପୁର

ଜୁମା ମସ୍ଜିଦ୍, ଯାଜପୁର (ସମ୍ଭୁଷ ଭାଗର ଦୃଶ୍ୟ)

କମ୍ପା ମସ୍ଜିଦ୍, ଯାକପୁର (ପଶ୍ଚିମ୍ ବଙ୍ଗର ଦୁର୍ଗା)

